

А. М. Сидор розтокуйскі

МАДРИ

Життя

МИКОЛА СИДОР ЧАРТОРИЙСЬКИЙ

МАНДРИ ЖИТТЯ

(АНАБАЗА)

Д І М
ШКОЛА
В'ЯЗНИЦЯ
КОРДОН

ВИДАННЯ ПЕРШЕ

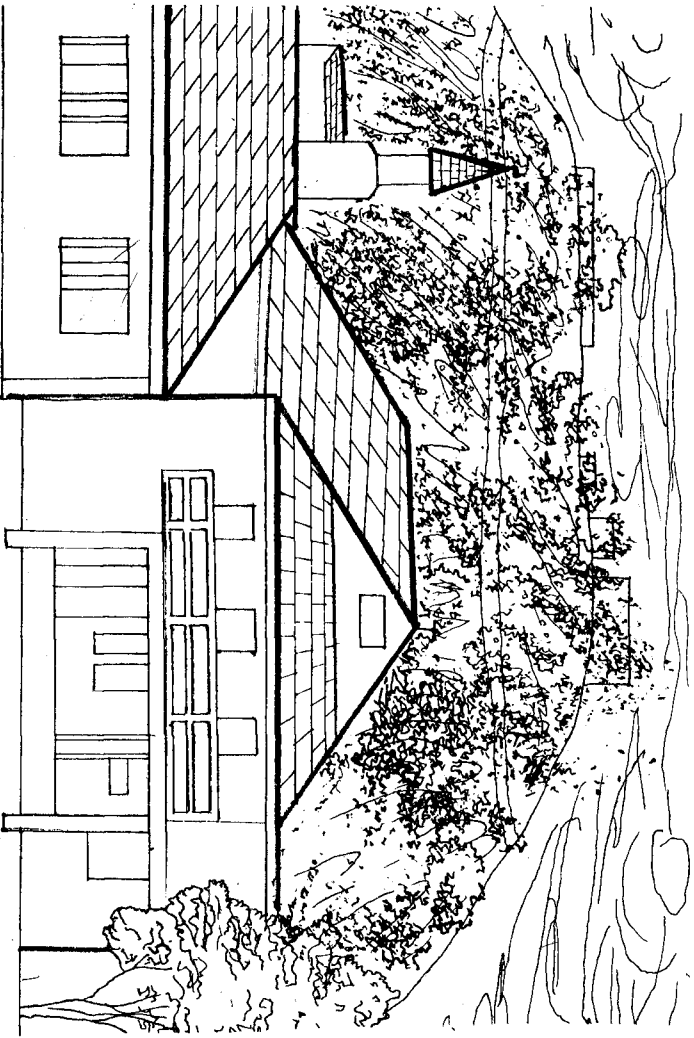
ВІДБИТКА З "ВІЛЬНОГО СВІТУ"

ВИДАВНИЦТВО ЧАРТОРИЙСЬКИХ
НЬЮ-Йорк

1973

diasporiana.org.ua

И. М. ДЕ НАРОУНЕСЯ АВТОРСКОМ ИИИ В. ПОСАДУ - ГОРА "БОНА" В КЕНКНИИ

ВСТУПНЕ

— На початку був голос! . . . — так, це сталося із моїм приходом на світ Божий, одної гарної неділі, 1 липня, 1917 Божого року, — бо як розповідала мені пізніше моя хресна мама Марія Борисовська, — я від народження дуже плакав і кричав . . . так . . . голосно, що було чути на всю околицю.

Мій батько — Матій та мати — Аквілена, з роду Свобода Пашкевич, мали десятеро дітей: шість хлопчиків та чотири дівчинки. Я був сьомою дитиною з черги. Дівчатка, як ангели, помагали мамі та були і татові милі, але хлопчики були іншої вдачі; ми були жваві, непосидючі, так що батьки мали з нас, крім радості, також багато клопоту

Завдяки просторій садибі, великого саду й городу — царював у нас мир та родинна любов, бо не мусіли собі перецкаджати. Кожне з нас мало свої зацікавлення й отіку нашої Магди, що заступалася за нами перед батьками, якщо котресь щось “вистроїло” і заслужило собі кару. А батько, хоч як любив своїх дітей, але і не жалів прикласти прута будькотрому з нас.

* * *

Хто читав мої спомини, що досі появилися друком у книжковій формі, як “Від Сяну по Крим”, “Між молотом і ковадлом”, “На Зеленій Лемківщині”, тощо, — той і має певний погляд на частину моїх переживань, а радше — знає дещо й про працю та труд для суспільства, який довелось мені при Божій допомозі в своїм життю віддати тому народові, з якого я і мій рід вийшов.

Одначе у “Мандрах життя”, читач доповнить собі багато дечого з моїх дитячих та юних днів, які перевів ще в родинному гнізді на рідній землі в Україні та поза нею, головню в Чехах та на Закарпатті.

В переконанні, що Бог кермує кожною людиною і її долею наскільки та людина сама, або хтось в її імені держався шляху, що його витичує Провидіння, — я і в цих моїх словах, що їх кладу на папір, все робитиму, щоб написане було гідне, справеливе й Богові миле та нащадкам корисне й поучне. Лише живі приклади вказують шлях у майбутнє. А такими живими прикладами добрими, чи недобрими — є людина і її діла, її вчинки.

Хай усе, що я зробив доброго в своєму житті — буде миле Богові, а все, що я в своїй слабості зробив поганого — хай Бог мені простить, а люди вибачать.

Як попередні мої писання того роду, так і ця праця — це лента пережитого, і появляється тут у формі спомину, без прикрас, зайвих пересичень та гіперболь-перебільшень, а радше — це сконденсована “казка мого життя”, оті мандри — “анабаза” яку я пройшов щасливо лише завдяки Божій волі!

ПЕРШІ МАНДРИ...

Мій прихід на світ Божий стався якраз тоді, коли українські землі пробудилися зо сну та палали національною революцією. Волинь та й саме містечко Крем'янець, також були охоплені тими розрухами, що де-далі розгорялися та довели до розвалу московської царської тюрми народів.

Перша світова війна ще шаліла. Імперії тріщали і на їх руїнах творилося нове життя; поставали нові держави. Весь світ був у судорогах, бо народжувалося нове життя для багатьох народів, між якими не останнє місце займав у своїй затяжній боротьбі й наш, український нарід.

Мій батько, як підстаршина-кавалерист австрійської армії, служив воїном Габсбургам і був важко ранений над річкою П'явою в Італії. Поранення наступило в 1915 році. Решту війни батько пролежав у шпиталі в місті Кладно в Чехах. Звідси він пару разів приїжджав до дому до матері і дітей на відвідини, і виглядало, що вже після року — буде зовсім здоровим. Та сталося інакше. Якраз під час такої одної відпустки вдома батько знову захворів, і показалося, що треба йому виймати два ребра, які замість гоїтися, почали псуватися. В результаті батько знову опинився в шпиталі в м. Кладно, де перейшов ще одну операцію, при якій вийняли йому два прострілені ребра.

Доля так покерувала, що моя матуся, саме в часі вагітності виїхала на відвідини батькової родини до м. Крем'янця на Волині й там перебуваючи, привела на світ Божий сьому з черги дитину-хлопчика, якого назвали: Микола-Роман...

Дали мені таке ім'я мабуть тому, що найбільшим святим тих днів був "літній" св. Микола, а Роман — це ім'я мого діда, що називався Іван (Ян)-Роман. Та всеж я свого місця народження таки ніколи не бачив, хіба бачив лише той дім, де я прийшов на світ, що стояв зараз під горою Бони в Кременці. Знимку та малюнок того дому, чи краще, двох домів ми мали в себе і я інколи оглядав тому, що мама мені згадувала про ті часи, як то я народився під час подорожі, отих мандрів, які мене вже ніколи не опускали навіть в юначому віці та і пізніше. Про те говорять мої спомини: "Від Сяну по Крим", "Між молотом та ковадлом", "На Зеленій Лемківщині", тощо.

Опинившись вдома, мати дала мене охрестити о. Андрієві Одіжинському, що був приятелем мого батька, так, що я народився в Кременці, але охрестили мене в нашій Чорторії, де я проживав та зростав на набережжі річки Дністра, яка бувала для мене знаменитою школою та колицкою. Я топився в ній може зо стораз, але не втопився. Навіть перша подія, яка мені осталася, як перший спомин дитячих літ у моїй пам'яті, є та, якто раз я бавився зі сестричкою Стефою над Дністром та виліз на похилу лозу за метеликом. Лоза зігнулась та махнула собою сюди-туди і я випав у глибінь дністрових вод, що якраз тоді, після дощів, плили прудко та несли зі собою багато шміру й мазюки, що навіть риба

троїлася. Сестричка підбігла до мами та почала кричати: “Мама, Коля впився!” Мати не знала спочатку, що це таке, але Стефа вказала ручкою на Дністер, як то я плив враз зі шміром. Мати закликала нашу добру Магду, помічницю, і та скоренько взяла якусь тичку та мене притягнула нею до берега й так врятувала від неминучої смерті. Це була подія ч. 1, яка осталася в моїй пам’яті назавжди, бо саме від тоді я почав пам’ятати і інші події, зв’язані з моїм життям та пригодами так би сказати домашніми...

Наступною подією, яку також пам’ятаю, це та, як то мій старший братчик Ян (Івась) роздобув більшу кількість стрільного пороху, та все те підпалив якраз побіч забудувань. Вибух і полумінь, крім гучу, обсмалив все волосся на голові брата, нас понастрашував, а Івась батькові пояснив, що того пороху назбирав із розбитих возів, які лежали, як наслідок польсько-української перемоги над большевиками, частини яких були прорвалися ще в 1921 році аж до Ходорова, і тут в околиці большевицький “трен” розбили, частину втікачів постріляли, або повісили на телефонічних стовпах, а решта розбіглася хто куди.

Пам’ятаю також дуже добре, що то поляки, чомусь, били людей крісами; також побили були нашу тітку, яка обстоювала за другими невинними людьми. Мабуть ті події польського шалу та помсти на невинних людях, так остогидли моему батькові, який щойно повернувся із шпиталю додів, та застав Польщу, — що він зненавидів ту нову державу всіма фібрами своєї душі! Якраз той факт ненависти до бандитської влади, яка побивала своїх власних гро-

мадян, — був першим зворотом для нас і всієї нашої родини в тому, що ми почали відхилятися від “польскощі”, та знаходити своє правильне та історичне місце серед рідного українського народу, з якого пня колись наші предки були часово відхилися і опинилися в таборі польського пацтва. Наставали рішучі зміни!

Моєю особистою хобою фізичного порядку було те, що я ніяк в дитинстві не міг вимовити букви Щ. Замість ЩО, я казав СТО. І так, надр., — що там є? — Я звичайно сказав: СТО там є? і т. п. Це недомання я виправив аж пізніше, як опинився у школі.

Початкову освіту я побирав таки вдома та в місцевій школі. Навчала мене вдома учителька Гелена Одзіжинська, дочка священика з Підністрян, яка приходила до нас та давала мені лекції, а пізніше навчала мене також в школі

Навчання в школі проходило мені легко. Чомусь другі учні вважали, що я все знаю, і сподівалися від мене помочі в підповіданні, яке я часто переродив та помагав. Але бували такі випадки, коли я або сам не знав, або з пустоти старався щось відповісти такого, щоб посміятися та покрити з других. Та слабкість була прикметою не лише моєю, бо й інші хлопчики - учні могли тим самим і мені відплатитися. Сталося, що одного разу під час лекції “історії Польщі”, на запитання учительки учня Г. Ковальського, під яким містом відбувся великий бій польського війська з татарами? . . . Я відповів, що “та валька біла под Бжоздовцями!”. Мій сусід Ковальський, відповів те, що почув від мене. І замість сказати, що “та

валька біла под Глоговом!", він повторив... "под Бжоздовцями!..". Очевидно, з того вся кляса вибухла сміхом, а я мусів себе оправдувати перед учительською панею Геленою та впевнити, що більше не буду того робити...

— Ти, адвокаце!... картала мене пані Гелена та грозила, що скаже моєму татусеві про це, що я "адвокатую" в школі, а не слухаю... Це допомгло. Я старався менше "адвокатувати", щоб оминути кари від батька.

Дитячі роки в школі проминали з меншими, чи більшими пригодами, без яких гді обійтися. Крім звичайних шкільних пригод, бували пригоди також і поза школою, головню з товаришами забав, ігор та змагів, бо кожний з нас хотів бути найкращим, наймудрішим, найпроворнішим та хвалив сам себе і своїх близьких, представляючи себе і свого батька та маму й братів та сестер, як хто мав, що то вони найкращі, наймудріші та найсильніші. З того приводу, нераз поставала боротьба за те "першенство". В такі колізії нераз і я заходив, бо хотів не лише прислуховуватися, але обстоювати ту сторону, котра мені подобалася.

Чи мало було клопоту для батьків з приводу реваншів між дітьми. Мій старший брат Івась був сильніший та часто вмів щось таке зробити, чого я ніяк не міг. Він вмів їхати на ровері, вмів зробити сам собі човна, а також зробив собі дерев'яного ровера, яким спускався з гори і їхав ним в долину на своїм животі, а я і того не міг зробити. Інколи бувало й таке, що брат наробив всякої шкоди, і щоб

батько не покарав, — він тікав Бог зна куди з дому. Батько нерозумно просив його, щоб повернувся додому, і не буде ніякої кари. Інакшої вдачі був я. Ніколи не тікав та не викручувався коли навіть щось і поганого зробив. Бували випадки, що та моя впертість та “геройство” не дуже мені оплачувалося, бо нерозумно брат Івась сам щось заподіяв, і сам утік, — а я не тікав і був першим під руками батькові, і нерозумно “нахапав”, як порожній у торбу, аж шкіра на відповідну місці пашіла.

Всі пригоди, які осталися в моїй пам’яті, це ті, що їх зазнавав з братом Іваном, бо він був старший і мав ніби то надімною нагляд, мав мені помагати. А та поміч мене дорого коштувала, бо він інколи брав катапульку, яку вирізав зі звою великої червоної шкіри з самої середини, і тією катапулькою ціляючи в мене, розбив камінцем мені голову. А тому, що рана була невелика, мене не боліла, — то такі “змагання” даліше між нами відбувалися так довго, аж поки він не кинув мені списом (таке наче веретено), в саме чоло і той спис застряг в мені. Він його витягнув, але треба була лікарської помочі; бо кров стікла та не хотіла перестати, хоч Івась затикав те місце м’якушем з білого хліба.

Найстарший брат — Степан, народжений 1900 року і він був мені тим першим учителем національної свідомости. Мабуть, коли б не він, то й я був би не так скоро став свідомим юнаком, якому все, що українське пахло, а що польське — то смерділо; і я зненавидів, враз із своїм батьком, Польщу, її “годло”, всю її поліцію й політику, хоч на ній тоді ще й не міг визнаватися. Все те нашіптував мені

найстарший брат Степан, що ще юнаком пристав був добровільно до Українських Січових Стрільців і як юнак-підліток, брав участь в боях на горі Лисоня біля Бережан. Брав там участь не як воїн, але як помічник і доброволець, якого спочатку відганяли, але нарешті дали спокій так, що він міг свobodно помагати приносити набої, тощо до скорострілу, і так брати участь в боях на Лисоні. Та доля для нього була також жорстокою. Там під тією Лисонею, під час боїв, він кричав що сили, і саме в час такого крику, московська куля попала йому в самі уста та вийшла карком і там вирвала кусок м'яса, пошкодила горло, але зубів не вибила. Тож хоч недовго перебував мій найстарший брат на фронті, але й те давало йому почуття тієї юної гордості, що він воював за Україну! . . . Терпів за те у шпиталі, де йому зробили операцію горла та карку, і все те загоїлося, лише близна нагадувала йому, що він воював за Україну проти москвинів.

Перебування між українськими воїнами, освідомило мого брата до тієї степені, що він опісля ту любов до України передавав усім нам, своїм молодшим братам і сестрам і дуже пильнував, щоб ми вибрили з польського багна враз з цілою родиною.

Коли мене віддали до школи, до польської гімназії у Львові, мій брат Степан подбав, щоб я не відчужився і не забув його "науки", тож постачав мені українські книжки, головню Чайковського, Кащенко, Лепкого та "Кобзаря" Шевченка, і все те мало на мене додатній вплив і так мене приковувало до України і її минулого, що я почав явно демонструвати свою приналежність до української нації навіть пе-

ред проф. Баранським, поляком, у родині якого я перебував, під час науки в школі а на вакації він мене брав зі собою аж до Варшави та до Гдині, щоб лише відтягнути мене від українського середовища. Моє навчання в школі мусіло бути таки дуже добре, бо я одержував багато нагород в книжках та навіть в різних похвалах "пільності", від 19 полку піхоти, що вважався протектором "львовських дзаци", бо це був "рдзенни" полк міста Львова, на площах якого учні гімназії відбували свої парамілітарні справи, тощо.

Доля хотіла, що я обстав за одним своїм другом-учнем і в його обороні вдарив смільно перником одного учня поляка по носі так, що він підскакував, як когутик" і ми спочатку сміялися. Та за хвилину, йому приснула кров з носа і позамащувала нас усіх, що були біля нього. Значить він підскакував з тієї причини, що не міг видобути з себе духу, бо удар по носі йому запер відних.

Такий несподіваний оборот з моєю поведінкою, вирішив мою долю в мою некористь. Було доведено, що я вдарив тому того учня поляка, що він посперечався з одним учнем українцем та назвав його "ти кабане!", і за те одержав сильного поличника перником по носі. Так воно фактично і було. Я не міг відпертися і навіть не робив спроб. Пригноблений і покорений я так закінчив школу...

Незабаром були вакації і я поїхав тим разом прямо додому з розбитим серцем, бо знав добре, що батько довідається про весь перебіг, і мені від того нічого доброго не сподіватися. Батько мій був

добрий, і дуже строгий. Він був би покарав навіть сам себе, не лише свою дитину, якщо вона завинила. Про це я знав і, приїхавши додому, нікому і слова нічого не сказав. Лише моя мати впізнала, що я не "свій", та випитала мене, а я признався в усьому. Мати жаліла, але батькові нічого, ані слова.

— Тато й так довідається, як прийде письмо від директора, — казала мати, і не помилилася.

Як листоноша приносив листи, я старався десь в той час бути поза домом. Та біди не оминати. Сталося те, що сталося. Батько про все довідався, і заявив мені виразно, що тепер я "хіба буду свині пасти!" Перспектива невесела. Я навіть почувався гірше тому, що батько мій, чомусь не карає мене фізично, не бив мене. А я радше був би переніс удари, ніж ту коротку-ляконічну заяву, що "буду пасти свині!" Це мене боліло дуже, і видавалося, що я таки вже помру. Бо з міністерства освіти, чи зі шкільної ради повідомили, що моє прохання про дальше відвідування тієї гімназії та будької гімназії взагалі, відкидається і ніяка державна гімназія мене не може прийняти на навчання... Того "вироку" було для мене досить.

Ще за час вакацій я завжди очікував якогось чуда. Але чудо не надходило, вакації минули і я остався вдома...

Єдина мати обстоювала за мною та впевняла, що виклопотає для мене місце в котрійсь приватній українській гімназії, і все буде добре, щоб я тим дуже не "гризся", казала мати.

Не знаю наскільки те мене потішало, але знаю, що я цілими днями пересиджував десь на віднодді, і хіба приходив додому спати. Навіть їсти не хотів.

Батько, наче б мене не було, мною перестав інтересуватися. Мати ж ждала на час, який мав би бути для мене тим "лікарем", що мене заспокоїть... Це мало помагало.

Сум, туга, зневіра і жаль до батька, мене так підкошували, що я рішив у своїй душі ~~вмерти~~ Я почав молитися. Мабуть, вперше я почав сильно молити Бога, щоб мене забрав, і щоб я помер як-небудь, але найскоріше! Навіть пішов я одного разу до о. Євгена Тарнавського, що щойно в тому часі був приїхав на нашу парохію, -- і просив його, щоб мене висповідав та щоб я помер. Очевидно, що о. Тарнавський мене впокоював і ~~трохи переконував~~, що я і так помру, як це Богові буде миле. Але треба жити і боротися за своє існування. Не відомо, чому ніхто з моїх старших братів нічого мені ані не казав, ані не потішав, ані не докучав. Ніби це все сталося тому що так мало бути, а не інакше.

В міжчасі мати моя віддала мене до одного абсолювента університету п. Олійника з Підністрян, на науку, щоб, мовляв я не призабув науки, бо наступного року віддасть мене мати до гімназії або до Малої Духовної Семінарії у Рогатині, або у Львові... Це надало мені трохи охоти до життя. Я надзвичайно пильно почав вивчати все, що лише мені до науки подавав п. Олійник. Сам він був лівих поглядів. В тому часі багато навіть визначних українців, а також і студентів дивилися в Україну, бо там, мовляв є своя, хоч і комуністична, держава, і є всі школи даром!...

Чи можна дивуватися, що невідомо з яких причин, і з чиеї спонуки, нашу хату почали заливати

різні комуністичні часописи, журнали, тощо. Все те батько та мати немилосердно нищили, і навіть нам до рук не давали!

Одного разу мій найстарший брат Степан, взяв мене до себе на розмову і запевнив мене, що наступного року мама і він сам допоможуть мені піти знову до школи. Він засобив мене різними українськими книжками, часописами, тощо, і я все те читав з таким захопленням, наче б від того мав настати для мене новий світ не лише надій, але і спасіння...

Мені було всього 13 років. В осені 1930 року настала проклята "пацифікація", українських громад та установ. Мій батько, що був цього свідком, їздив кілька разів до старости в Бібрці протестувати проти того, що польські війська били та знущалися над своїм власними громадянами. Мабуть такі протести трохи допомогли, бо в нас "пацифікацію" було відкликано. Однак від часу "пацифікації" мій батько так переродився, що відрікся польського громадянства та пообіцяв мені, що підуть до школи...

Я знову віджив. Але почував у своєму нутрі великий жаль до батька, й інколи гірко плакав так, що ніяк не міг здержати сліз. Мені здавалося, що мене батько так невинно покарав, що вже нічого мені не допоможе, хіба смерть... або... втеча в Україну!

Смерть не надходила, а я сам не хотів накладати на себе рук. Я не раз приглядався, як мій старший брат Івась під час вакацій, вправлявся в стрільні. Він прицілювався крісом, чи якимось "обрізаном" з-під ясеня, та стріляв так, щоб кулі падали у воду Дністра, або в берег. Однак я ніколи тоді не пробував сам стріляти.

Ще таки тієї самої осені я вибрав те друге... Тікати в Україну!... Мати завжди давала мені певну суму грошей, інколи навіть більше, як тоді, коли я був у школі. Ті гроші я відкладав, у надії, що вони мені придадуться, бо треба буде собі самому промощувати шлях в Україну... Там же навчають української мови... Там мене приймуть до школи.., думав я та радів утаєно в своїй наївності, що там все щастя! Там — Україна, а тут також українські люди, але Польща не допускає українців до науки. Та всеодно, я ніколи не заміняв би своєї долі і не хочу ані Польщі, а ні її науки, ні її шкіл! Я мандрую в Україну!...

Осінні дні в нас бувають гарні тим, що багаті на плоди. Повно овочів, динь, ярини і всього, що людина потребує на те, щоб жити і не загинути з голоду навіть тоді, коли вона самотня і в дорозі... Такі були мої міркування. Вони мене переконували, що й мені нічого боятися подорожі, бо сама природа мене прогонує. А там, в Україні всього багато! Там і воля, і наука, і краса, і сповнення моїх дитячих мрій! А ті мрії мені снувалися майже щоночі. Я бачив у снах наче на яву всіх гетьманів, козаків, на конях і на чайках, як ходили в бій і перемагали та гинули у славі!... Все прочитане, мені увижалося; я тим жив та мріяв сам стати або козаком, або великим ученим-професором! Недаром мати моя незразгадувала, що я ще маленьким хлопчиною, як мене питали, чим я хочу бути, — відповідав “професор”... Тож буду так професором в Україні, в самому Києві!...

Не сказати матері я не міг... Я її дуже любив.

— Мамо! Я піду трохи, і може повернуся, а може і ні...

— Де, куди, дитино, ти підеш? ... Підеш, підеш, але до школи. Будь ще трошки терпеливим. Бог тобі допоможе! Погоди... — заспокоювала мене мама... Я обіцяв. Але переконавшись, що мати мене не випустить, я оправдував себе тим, що я все сказав їй, що міг сказати, щоб знала, що я десь піду. Де? — я того ніколи виразно не сказав нікому. Тож, як мене не стане вдома, щоб мати знала, що я таки десь пішов..., і може ще повернуся, а може — ні..., може і ніколи більше не буду вдома ... Буду жити в Україні! ... Може, колись ми всі будемо жити в Україні! Може звідтам подамо помічну руку, і всі з'єднаємося враз, бо там — на сході — українці, і тут — також на заході — українці! Ми всі українці? Чи так? Мені такі самопитання і самобичування, якимось приходили так несподвано, бо я вперше поставив собі такі можливості в своїй голові, що у майбутньому ми всі будемо разом в одній Україні!

* * *

І, я пішов! ...

Пішов пішки, одинцем. Прямував просто на схід. Мав мапу, але таку власного "виробу". З мапи Польщі, я повірисував собі так докладно, як лише вмів, напрям — маршруту, який провадив точно і прямо: НА СХІД!

З Ходорова я мав прямувати далі на схід, через Стрілиська, до Рогатина. Я не знав, які по дорозі стрічатиму села. Але знав, що напрям шукатиму точніше розпитами, кудю до Рогатина? А там далі

буду розпитувати, кудию до Бережан? А від Бережан, питатиму, як ще далеко до Козови? А від Козови, питатиму, як далеко до Тернополя. А вже з Тернополя мені не буде дуже далеко до річки Збруча... Я проходитиму в напрямі на Волочиськ... — далі Вінниця — Проскурів і Київ... Серце України!... Там наука, там воля, там моя ціль!

Такий був мій плян на моїй власноробній карті подорожі в Україну. Я не міг точніше знати ні сіл, ні міст, бо на мапі Польщі, з якої відрисовував ту путь, — не було більше по тій лінії ані міст, ані сіл, — тож все зробив, що було можна. Мені видавалося, що й тих даних для мене вистачить, бо я летітиму в Україну!...

“В Україну ідять діти, в нашу Україну!” — пригадувалися мені слова “Кобзаря”, якого я вже добре вмів читати та навіть по трохи розуміти.

Одного холодного ранку, я опустив дім і все, що в нім, та попрямував в Україну...

Мав при собі трохи грошей, невеличку шкіряну течку, плащик та власноробну мапу. Те все.

Ще того самого дня над вечір я вже був в Стрілиських. Ночував у людських городах. Нічка холодна. Я продрог і кількакратно вставав та обертався, бо кукурудзянка гризла мені плечі й спину, і ніяк не міг заснути. Над ранком заснув і прокинувся аж сонце підійшло високо, звертаючи свої проміння на моє лігво, де я ще пробував орієнтуватися, кудию мені тепер прямувати? Моя мама не давала мені тих вказівок, яких я від неї сподівався. Тож рішив прямувати такн повз залізничої лінії. Я знав, що той залізничий шлях веде до Рогатина, а далі до Тер-

нополя. Цього мені вистачало, і постановив придер-
жуватися так точно, як можна шляху, щоб чим-
скоріше дістатися до призначеного місця.

Другий день моєї подорожі і відбувся без
пригод. Я навіть почував себе досить бадьоро. Але
якесь предчуття мене почало непокоїти аж під ве-
чір, бо я вже почав думати, де буду цієї ночі ночу-
вати? Небо затягнулося хмарами, почав накрапати
дощик, — такий дрібненький, а там і почав падати
трохи грубший; словом і того було досить, щоб змок-
нути до рубця.

В мене не було відваги, щоб зайти десь у село
до хати, або попросити в когось молока, чи хліба,
бо я ще все мав у своїй течці трохи поживи, і ніяк
не осмілювався підходити поміж люди. Мені зда-
балось, що за мною хтось буде слідкувати, і таки
може зловити. Я, ніби не злодій, але поведився так,
наче б когось заподіяв якусь шкоду. Мокрий і ви-
снажений, та вперше відчув я прикрий голод. Дош
не переставав капати. Наблизившись до якогось при-
сілку, я знайшов пожаті кукурудзянку, яка була
поскладана наче в стіжки, і примістився в ній так
ригідно, як лише міг. Все було мокре. Але згодом
я примостився так, що й не відчував ані вологости,
ні голоду, бо виснаження поклато мене покотом, і я
заснув без їжі в стіжку кукурудзянки.

* * *

Збудив мене цяпіт дощику. Він не переставав
мабуть цілу нічку. Я продрог і мною почало трясти.
Не хотілось ні вставати, ні ходити. Та голод мене
таки примусив щось з'їсти. Доїв решту хліба з мас-
лом, знайшов був якогось огірка ще вчора, як пря-

мүвав до кукүрудзянки, і тепер його так смачно з'їв, наче марципана. Почав укладати кукүрудзяні снопи так уважно, щоб не повалити всієї будки, яку я зробив своїм тілом, бо дощик шарудів далі і вода скапувала, то тут, то там на мене. Я пробував піти під другу таку ж купу снопів, або принести їх до себе й разом покрити той стіжок, в якому перебував; одначе побоювався, що хтось мене побачить з села, бо то вже був день. Я не знав котра година, але знав напевно, що до полудня недалеко. Рішив пересидіти весь час таки на місці тому, що дощик покравляв, а я був мокрий і не хотів домокати до решти під час дальшої мандрівки. Мені так заблаглося люди. Спрага гірше дошкүлює, як голод. Тож рішив порачкүвати трохи так, щоб віддалитися з того городу до найближчої межі, а там поглянути, може десь і водичка буде. Спроба вдалася. Я виліз з лігва, але потічка не найшов ніде. Він був та далеко, а я не хотів віддалюватися, щоб хтось не побачив мене й не почав слідкүвати. Знайшов невеличку калабанькү досить чистої дошівки й припав до неї. Випив аж до сколоту, так що й бруду трохи ликнүв, але був вдоволений, що спрагү погасив; і почав присүватися обережно знову до свого лігва. Рішив встати навіть серед ночі, яклиш почне розвиднятися та перестане дощ падати. З'їв останній запас хліба і знову заснүв твердим сном невинної людини.

Так проминуло мені три дні, а я навіть до Рогатина не дійнявся. Мої обчислювання і сподівання, не справджувалися. По дорозі завжди виглядало все інакше, як на мапі... Тож на четвертий день дощ таки перестав, стало холодно, але вже нічого згорі не падало. Я попрямував трохи вбік, щоб десь

зайти до якогось села, або містечка, бо треба було купити харчів та бодай добре напитися раз молока, яке я дуже любив і стужився був за ним.

Мандри завели мене до містечка Підкаміні, що лежить зараз побіч Рогатина. Набравши відваги, я подався просто до якоїсь жидівської молочарні за молоком та за булками.

— Ну, ну! — промовив до мене бородатий та пейсатий жидок, коли я його привітав та побажав доброго дня.

— Прощу молока та десять булок... Я трохи голодний — кажу досить самовпевнено.

— Звідкіля ти та де йдеш? — лущав мене далі випитувати жидок, оглядаючи мене зі всіх сторін, наче на ярмарку. Я і не догадався, що я перебуваючи в кукурудзянці два дні, вимастився пилом та болотом, що й на людину не подібний.

Знайомство з жидом допомогло мені не багато. Він порадив мені побути в нього та поїхати наступного дня на фільварок у Підкаменні, бо він там є "шафаром", тобто доглядачем худоби, тощо. У своїй наївності, я все розповів жидкові про своє минуле, але про сучасне і свої наміри промовчав і не сказав ніже слова.

Прибравши себе та вимившись в зимній воді, я знову став подібним сам собі й роздумував над тим, як то й наступного дня попрощаюся з жидом та піду далі на схід до Рогатина, а там і до Бережан і так дістануся до вимріяної України.

Побувши трохи на фільварку, ми поверталися домів, і жидок завжди мене то потішав, то якось так поводився, наче б мене сторожив, щоб я самдесь не вирвався від нього. Мені та надмірна опіка

стала підозрілою і я інтуїтивно відчував, що мені треба якнайскоріше завтра вранці розпрощатися з ним та піти у свояси.

Так було б сталося, коли б не мала перепона. Жидок наступного ранку почав мені розповідати, якто він малим також хотів тікати від своїх родичів, але передумав і остався і добре зробив... Під час тих теревенів до хати прийшло двох поліцистів та почали щось розмовляти, наперед з жидівкою, і так непомітно прийшли до нас та привіталися чемно, й почали розпитувати про інтереси в жида, а мене пооглядали та сказали, що "мати за мною тужить..."

Серед розначу і сліз, я помандрував на поліційну станицю, а звідтам підводою додому. Поліція відставила мене, наче вбивцю, під конвоєм.

Так закінчилася моя дорога в Україну.

**

Мати раділа і плакала з радості, а батько погрожував, що ще "випере" мене та нажене сам, як того "діда з Лапшина", бо з мене вже й так "нічого не буде". Однак батько не бив, лише жалівся, що я приношу ганьбу на дім...

Настала зима. Гостра, непривітна, для мене сумна й довга. Дні минали, я вчився, але недбалю. Все ставало безнадійно, і одного разу я попросив маму, щоб мене віддали до монастиря до Угнова, або десь до Жовкви. Я ні про які інші монастирі нічого не знав, але про ті місця, як монастирі знав я з розповідей, бо до тата приходили "Місіонарі", а понадто мій батько став для них "меценатом". Він обдарував

манастир у Жовкві готівкою 2,000 долярів і там за це мали відправлятися за нього св. Служби Божі так довго, як довго манастир. Також батько понакупляв образів, Євангелій, тощо для церков у Підністриянах та в Чорторії, а навіть дав 600 злотих на перебудову якоїсь частини церкви в Залісцях. Мав таку вдачу, що давав-жертвував, але не бажав за те ніякої ані згадки. Про ті дари знали лише отці та ми в родині.

Господарка якось велася, люди працювали й мали для прожиття. З моїх прохань також нічого не вийшло, бо батько не погоджувався. Казав, що я піду до монастиря, там мені не сподобається, і я втечу та нароблю йому сорому, а він того не хоче переживати. Не помогли мої прохання, ні журба, ні спроба втечі. Осталось по старому.

Батько торгував пшеницею. Скупляв її тонами, переховував у Роздолі, де позакуплював був шпичлірі-зсипи, і враз з жидами торгував аж до часу, коли недуга, яка його не покидала ще з приводу воєнних поранень та вийому двох ребер, — не поклала його до ліжка. Він нераз видужував і далі займався всіми справами, але час до часу занепадав на здоров'ї. Нікому він не звірювався скільки там грошей, які відносини з жидами-купцями, — бо хто про те батька й не питав. А жиди тимчасом використовували та промишляли, як самі хотіли, а батькові лише приносили якісь папери та давали частину грошей, все в американських долярах. Частину тих грошей батько розділював поміж дочок та й синів, Степанові давав на всякі потреби. Брат Степан вже був оженився та мав дочку. Батько став "дідом" і радів тим дуже. А коли й сестра Ганна

вийшла заміж та мала також дві доні, то батько розпливався з радості і роздавав своїм унукам подарунки в готівці. Це використовували швагри і “доїли” батька, як могли.

В міжчас я таки дістався до Рогатина до Малої Духовної Семінарії, де ректором був о. Гаврик. То був колишній старшина Української Армії, мабуть сам родом з Харківщини, але після прогри визвольних змагань, опинився в Галичині, і при допомозі Митрополита графа Андрія Шептицького, він дістав можливість закінчити богословські студії та стати священником, і як греко-кат. священник, став він мабуть першим ректором Малої Духовної Семінарії в Рогатині. Там, у містечку була також у тій самій будові українська гімназія, директором якої був проф. Бачинський.

Мене дали до симінарської бурси, де ми замешкали та й навчалися. Кляси для навчання були на долині, а бурса і спання — на горішних поверхах тієї самої будови.

У тій бурсі я вперше у своїм життю пізнав, що це таке є голод!

Ректор Семінарії о. Гаврик часто при сніданках, чи обідах та вечерях після молитви завжди по своїй звичці, говорив про “авреолу” над нашими головами, але нам майже усім, що були в бурсі, кишки “марша грали”, бо ми перманентно бували голодні.

Настала осінь 1932 року. Затямилась вона мені тим, що тоді відбувалася та кричуща та боляча подія: напад Біласа і Данилишина на пошту в Городку Ягайлонськім. Та подія так зелектризувала нас учнів,

що більшість з нас почали відчувати вкриту туту за героїзмом. Ми готові були піти й помагати членам ОУН у всякій праці. Ми були готові навіть на жертви. Лише нікчеми могли б стояти осторонь! Таке було почуття серед моїх товаришів у бурсі та в школі. Почались сходи, де ми ніби спочатку співали, а фактично відбувалися на таких сходинах різні доповіді та дискусії, а навіть “оброблювання” учнів, щоб були готові стати в члени “Юнацтва” ОУН. Не остоявся і я осторонь. Мене все те поглотувало! Я наче вглух на всі небезпеки, які на нас могли чигати з приводу нашої активності, бо перебіг процесу та наглих судів і засудів на смерть Біласа і Данилишина, нас доводили до плачу і до душевного болю та поклику! Ми хотіли хоч би зараз піти в ряди ОУН та ставати до явної чи скритої боротьби з польською поліцією.

Процес і засуд та страта тих молодих людей польським “доразьним” судом, викликали такий патос ненависти до Польщі й поляків, що, коли б наш нарід був більше підготований раніше до протипольського повстання, то тепер до того була б назріла найкраща пора! Українська преса ще довго писала про героїство Біласа і Данилишина, і все це ми читали, пережовували і росли в ненависті до Польщі!

НАЦІОНАЛЬНЕ ТА ДУХОВЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Я не відійду далеко від правди, як зазначу тут, що саме процес та засуд на смерть Василя Біласа та Дмитра Данилишина, дали зародок у моїй душі стати проти польської окупації Західньо-Українських Земель так чинно, як лише це буде потрібно, і як далеко мене заактивізують в протипольському русі.

Наука мені приходила не дуже трудно! Тепер я все більше часу почав витрачати на всякі гурткові сходи́ни, читання підпільної преси, головно "Сурми" — органу Української Військової Організації, всякі "Бюлетені", та писані рукою, або й відбивані на циліндрі різні лекції, доручення, вправи, тощо.

Почалися відвідування стрілецьких могил, відправи, панахиди по замордованих поляками українських героїв, як Любовича, Головінського, Біласа й Данилишина; згадували також за Пришляка і Голояда та інших, які або загинули, або каралися в польських в'язницях.

Нас почали навчати конспірації; вивчали ми напам'ять "Декалог", гурторили на політичні теми по гуртках на сходинах, які відбувалися досить часто серед природи, на прогуляках, або на відвідинах, чи огляданнях різних історичних пам'яток і т. п.

По селах і містах почалися жваві підготовлювання хорів, представлень, відчитів, рефератів; почалися творити гуртки "абстинентів", та спортивних товариств-гуртків; словом все оживало й росло в надії, що працею, наукою і боротьбою ми таки досягнемо те, що нам належить: волю!

Польща це бачила і зі своєї сторони висувала всякі заборони, обмеження, а навіть дійшло до того, що годі було українцеві купити будьяку посілість, чи кусок поля, бо і це було обмежене та так спрераповане, що годі було і за свої гроші купити на власність будьякий ґрунт.

Не зважаючи на всі перепони, на арештування і поліційні шкани, по громадах-селах і містах творилися сітки кооператив, молочарень, почали відкриватися власні олійобійні, млини; почала поши-

рювати свої агенди Народна Торгівля, Масло-Союз, фабрикיי туюк "Калини" в Тернополі, цукорня "Фортуна Нова", та багато інших менших і більших підприємств зростали й давали зайняття українській інтелігенції, переважно студентам, абсолювентам гімназій, і інших навіть вищих шкіл, бо Польща не допускала нашої інтелігенції до урядів, чи комунальних, і професійних зайнять.

Під поліційним тиском і терором, розвивалося почуття погорди супроти польського окупанта. На Сході — в Україні ставало також не гаразд. До нас доходили вісті про нужду, переслідування і терор в Україні, до якої нас багатьох мало так багато сантиментів, але, як до землі, радше, а не до комуністичної терористичної влади. Почалися виступи української молоді - студентства не лише проти Польщі, але й проти московської окупації України та проти комунізму взагалі! Праця кипіла!

Знад Дніпра приходили понурі вісті про масові арештування української людности, переважно інтелігенції, письменників, учителів, священиків, та селян, тощо, які не горнулися до московсько-комуністичних колгоспів та радгоспів.

Всі ті вісті переплітувалися різними здогадами, а також і викликали вони ряд суперечок поміж нами - учнями, які в подавлячій більшості тим вісткам вірили, і почали виступати таксамо проти москвинів і комуністів, як і проти поляків. Була частина і таких, що важко було їм повірити в ті жорстокості, які застосовувала комуні в Україні, бо на Західньо-Українських Землях завзято велась прокомуністична пропаганда, про "рай в СССР", тож ті противорічності зелектризували майже всю українську студент-

ську молодь проти комуністичної пропаганди та проти “радянوفільства”, яке подекуди вже було закорінилося. Симпатії в сторону комуністичного “раю” щезали, як роса на сонці, а на їх місце витворювалася ненависть до Москви та комунізму взагалі! Були бо випадки, що частина українських письменників із ЗУЗ поїхали “будувати Україну” над берегами Дніпра, але всі вони, без винятку, там і пропадали по в’язницях і засланнях на далекій півночі.

Життя аж кишило: політичні українські партії також оживили свою діяльність, бо крім польського панування, тепер почалася також в українській пресі боротьба проти комуністичного та радянського фільства.

Хоч я в тій боротьбі не брав участі, бо й не міг з огляду на свій вік, але те все мене також полонило і я зростав у ненависті, як до поляків так і до москалів. Багато в тій боротьбі брало участь моїх старших колегів — учнів, студентів та знайомих працівників українських кооператив, тощо, і все це на мене впливало додатньо. Я почав себе оформлювати політично по стороні української національної ідеї, яку переймав враз із наукою та зі зростом фізичним і духовим. Національна свідомість зростала в мені поступово, але певно. В мене вже не було хитань. Я знайшов своє місце в праці, в науці та в тій ідейній насназі, яку вливали в мою душу мої старші друзі при допомозі сходни, вишколу, рефератів, вправ та заправлювань і закріплювань того ідейного багажу практичною працею в Юнацтві ОУН та в терені.

Коли ж ще в Україні настав штучно створений

москвинами страшний голод, — я вповні раз-завжди вилікувався з всяких симпатій до “Радянської України”, але тим більше полюбив Україну, виплекану в своїй уяві, як Матір, яку полюбив всіма фібрами своєї душі й для якої я постановив жити, боротися, працювати та переносити всякі невгоди й жертви, включно з найвищою жертвою життя і крові, якщо такий настане час; бо я (можу тут щиро признатися), ніколи не вагався віддати своє життя за волю і долю для своєї нації, своєї Батьківщини — України.

Так, цей час був для мене переломовим. В грізній хвилині душевної боротьби, серед навалу за і проти націоналізму; серед потоків пропаганди внутрішньої і закордонної, — я пішов за національним руслом, за покликком крові своєї нації і став на твердий ґрунт боротьби і змагу за побудову Української Держави.

“ПРАЗНИК” ТА В’ЯЗНИЦЯ...

Осінь 1933 року року заповідалася гарна і суха. Мені минув 16-ий рік і наступив 17-ий. Я вже був юнаком майже фізично дорослим, хоч умово та ідейно ще багато потребував до повного дозріння. Одначе ті “браки” я доповнював наукою та політичними вправами, а ще більше практичними заправами, які мені було доручувано дуже часто; хоч і не були ті доручення аж надто небезпечними, то все ж треба було бути приготованим на всякі можливості, бо, де рубають — там тріскі скачуть!...

В нас “Празник” припадав на самого Чесного

Хреста. Тож таку нагоду, як “празник”, треба було також використати на відвідини хати, а водночас використати свій побут, хоч як короткий, на те, щоб виконати деякі організаційні доручення. На той час мені припало перевезти течку з трьома револьверами і доручити те все на зустрічі в с. Бориничі. Ponadto мав я передати “штафетку” — наказ для “п’ятки” в Бориничах, щоб у тій громаді та в Ходорівщині взагалі пороздавати летючки, а головню наліплювати їх по домах громадських установ, а навіть по телефонічних стовпах, тощо.

Подорож з Рогатина домів відбував я підводою, то не була “бричка”, але радше гарненький візок, легкий з плетеними бочками й виглядав він на гарну повозку, яка служила саме для таких легких та не дуже далеких поїздок.

Ідучи домів на празник, зі старшим своїм братом — Іваном, що був тим “фірманом”, я мав нагоду багато розмовляти з ним, і з тієї розмови, я відчув велику любов брата, яку він виказував мені й ту опіку, якої я, навіть і не сподівався, бо він був старший і вже мав свої особисті проблеми. Тож наша подорож відбувалась дуже гарно й щасливо. Я мав нагоду, без ніяких перешкод передати на призначене місце течку з револьверами, а також і те доручення на письмі для “п’ятки”, де говорилося про розповсюдження летючок відповідного змісту по селах Ходорівщини.

Такі летючки мали б частинно бути випродуковані на місцях, а решту хтось ще мав би був доставити їх до відповідних місць по різних громадах. Пригадую собі, що зміст тих летючок був звернений проти Польщі, а персонально летючки атакували

Юзефа Пілсудського за його протиукраїнську терористичну політику і т. п.

Так ми приїхали щасливо додому. Мати завжди раділа, як мене бачила вдома, а тимбільше тепер, коли я вже підростав та потрохи усамостійнювався і мужнів фізично та духово.

Ми приїхали точно на 1 день перед самим Чесним Хрестом, тож я переночував одну нічку вдома між рідними, і вже наступного дня вранці пішов до місцевої кооперативи "Дністер", на зустріч із тамошнім крамарем, Дмитром Лалаком, що мав перебрати від мене деякі припоручення, а також і летючки, які мав (частинно) з собою.

Увійшовши так зранку до кооперативи, ми навіть не сподівалися якоїсь напасті тепер, тому почали відразу потрібну розмову, і я між іншим витягнув звій летючок та приготувався вручувати те все другові Лалакові. Саме в той момент ми побачили, як двох польських поліцистів митом проскочили зігнувшись, попід вікнами кооперативи, і відразу зустукали в двері, які ми зсередини були закрили на їак. В тім часі я відразу зорієнтувався і викинув ті летючки до бочки з нафтою, що стояла зараз за переділом. Вкинув ті летючки так, що всі вони вмістилися та заховалися в нафті. На жаль не міг я зовсім випорожнити своїх кишень з цвяшків, які я також мав з собою для прибивання тих же летючок.

Опісля поліцисти почали провірювати Лалака, а також почали розшуки по всій кооперативі. Не знайшли нічого!

— Гдзе ульоткі? — почав питати один із поліцистів.

— Які “ульоткі?” — відповів я, вдаючи з себе найбільш невинного, що не знає навіть, що то таке “ульоткі”...

— То, пан тутай? То пан то роби??, то пан сен не встидзі ні сwego ойца, ні маткі??? Поцо пан тутай, у такей поже??? — засипав мене поліцист, що знав добре моїх батьків, а другий лише похитував головою та виказував також ніби велике здивування, що я тут так зранку поробляю?

— Я прийшов купити синього каменю 10 кілограмів, бо мама казала мені, що того потрібно для прочищування пшениці на засів... — почав я на свою оборону пояснювати поліцистам, які й так не вірили, але вже лиш помахували головами. Я навмисне таке видумав про синій камінь, бо й справді вдома йшла якась розмова про синій камінь та про засіви пшениці з синім каменем. Більше я нічого не говорив, бо й того було досить.

— “Мами розказ пана арештоваць”, — просичав один із поліцистів саме в пору, як я побачив, що інших двох поліцистів вже провадило до кооперативи мого кривного та приятеля Василька, якого збудили та забрали таки з ліжка.

Так я опинився разом з Васильком у громадській в'язниці, яка була щойно збудована, і мабуть я там у ній був першим в'язнем. Лалака поліція не заарештувала. В кооперативі фактично поліція нічого не найшла. Мусіли наступити якісь підозріння, донесення поліційних донощиків про те, що я приїхав додів, тощо. Так я собі снував у своїй голові як уже сидів за ґратами в холодній цементовій громадській в'язниці і то сам одинцем, бо Василька перевезли до Підністр'я, щоб ми обидва разом не

могли тут сидіти й порозуміватися.

Все те сталося дуже швидко, й нім добре розвиднілося, я вже був добре змерз у тій “цимбринці”, де не було ані печі, ані ліжка, ані навіть якогось пріча, чи стільця. Така обстановка мене трохи опам’ятала і я почав роздумувати над своєю долею. Я радів, що все доручив і хоч мене арештовано, але я нічого і нікого не прозраджу. Можу вмерти, але зрадити — ні!

За “ульотками” поліція питала тому, бо якраз саме тієї, чи ще й попередньої ночі вже подекуди були появилися летючки проти Пилсудського й проти польського панування та проти поліційного терору, отже польська поліція почала відразу протиакцію, виарештовуючи всіх підозрілих, або бодай потенційних спричинників розкидування летючок, а між ними попали і на мене, саме в час мого приїзду. Так воно фактично було. Але мені в часі арешту насувалась думка, чи не попав хто можливо в польські руки й поліція вимусила зізнання та всипу якогось слабшого характеру типа, і в халепу чого я попав . . .

Та так воно не було. То був поліційний протиудар, щоб спаралізувати протипольську акцію української молоді, яка якраз в тому часі почала активно виступати проти Польщі і всякими можливими способами поширювати протипольську акцію засобами летючок, вивішуванням українських національних синьо-жовтих прапорів, зриванням польських орлів, отих зненавиджених “годлүф”, зі стін по школах, по громадських установах, тощо,

Такі акції вже фактично відбувалися, а роздача люточок мала бути та була тим доповненням і загостренням протипольської акції Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Я сидів у тій громадській мініатюрній в'язниці, і ніхто до мене не приходив. Якраз, можливо, за годину-дві побачив я підводу, а на ній отця Євгена Тарнавського, як їхав до хворого з Найсвятішими Дарами. Отець Тарнавський пізнав мене. І поблагословив Найсвятішими Дарами, які віз у чаші. Я відчув певне здивування та наче терпіння в обличчі о Тарнавського. По мені пройшло дрижання, і я щераз передумував свою ситуацію і почав в дуці молитися. Просив я Бога помочі видержати в добром настрою і ніколи не зрадити нікого. В мене вже тоді була так би сказати, своя окрема філософія: ніколи не зрадити, бо краще смерть ніж зрада! Про це я молився.

Перед вечером приїхали поліцейсти підводою та забрали мене до Підністрия на "постерунок", тобто на поліційну станицю, де перевели щераз допити і списали протокол.

ПЕРШІ КРОКИ У ХОДОРІВСЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ

Після переслухання поліцейсти завели мене до в'язнички у Підністриянах та замкнули самого в одній кімнаті, яка мала вікна та ґрати. Одначе одне вікно було незаґратоване, але з тієї сторони була наче пронасть, і не можна було ризикувати вискокком через вікно. А такі думки в моїй голові робилися. Я аж тепер зрозумів, чому то кожна пташка рветься з клітки на волю! . . .

Ця перша ніч у в'язниці була для мене дуже довгою. Я не міг зовсім заснути. Передумував усе, що минуло і що було. Роздумував, а картини перебігали перед моїми очима, наче у фільмі на ленті.

Я розгадував, як то минулих вакацій я зазнав багато пригод особливого характеру. Як нераз ночами ми обоє з Федором Слободяном, їздили розвезами до Жидачова та до Івановень, до Турал, до Цуцоловець і до інших громад, а навіть зайждали до Гніздичова та ще далі. Все це мало якнісь сенс, про що я не все ще розумів, бо Федір все полагав, а я був тим німим свідком подорожі.

Пригадувалися мені добрі часи, як то я ще малим їздив на сивій кобилі, яку батько мій держав лише для їждження верхом, бо вона була і стара та і мала виїмково якусь заслугу, бо батько її дуже любив. Одного разу вона збубамі мене стягнула зі себе та поставила під ноги і чуть на мене не стала, але, як я почав з розпукки та з безсилля плакати, то вона сама приклякла біля мене і показувала головою, щоб я сів на неї знову. Так я і зробив. Коли я розповів батькові та мамі про таку пригоду, то мати покричала на кобилу та казала, що не дасть їй цукру ані хліба. Це було мале диво. Кобила наче говорила. Все розуміла, і почала щось собі їржати, аж поки мама з нею погодилася. Більше такої пригоди я з нею не зазнавав...

Також мені пригадувалося, як ми нераз узимку, ховзалися лижвами по Дністрі, та як я залетів у полонку. Скупався, обмерз, але це мені ніщо не пошкодило. Забава і перегони відбувалися далі на леді. А весна... Я так дуже любив весну. Пригадував собі Великодні Свята та гайвки біля церкви. Я любив дзвонити на дзвіниці... Все тепер мені тиснулося перед очі... Я наче опритомнів і знову побачив темну ніч у шибках в'язниці. Ждав ранку, і діждався. Наступного дня, можливо в годині 9-й ранку, мене забрала поліція wraz із Васильком на підводу і завезла до Ходорова.

Переїжджаючи через село Жираву, ми там мали короткії постії, бо поліція заходила чогось до громадського уряду й неначе то там ще когось мали

до нас приєднати. Так бодай нам видавалося. По короткому часі ми поїхали далі і через польську колонію Кремерівку — яка постала в наслідок колєнізації тих земель польським наїздним елементом, який рекрутувався переважно з Познанщини, — ми опинилися на подвір'ї заїзду біля суду, з північної сторони якого були будинки повітової в'язниці. Бо хоч повітом нашим було містечко Бібрка, то повітовий суд був у Холоросві. До того суду нас привезли і ми тут мали зазнати першої "школи" в'язничного життя.

Перед тим ним завели нас до в'язничної камери, нас щєраз повели перед якогось урядовця чи то прокуратора, чи то поліційного "ватажка", де нас щєраз коротко перепитували про те, хто ми і що ми тут робимо... наче не знали, що нас тут щойно привезли. Той цивільний пан мусів знати добре мого батька, бо запитував мене, чи то мій батько називається "пан Мацей"? А почувши потакуючу відповідь, він з великим неначе то здивуванням приступив до мене та процідив:

— І ти, дзєцко, тутай? Поцо? Як? Для чего? А ойцец, цо? -А матка твоя?.. Такіх знаних родзіцув такі о... — і він вже не докінчував, лиш махнув рукою і відійшов. А мені, у своїй наївності тоді видавалося, що той панок мене жаліє і мене, напевно накаже випустити на волю... А, як випустить, то я відразу дєсь таки втечу!..

Це були мої перші переживання, перші надії і перші побажання... Довго треба ждати, натерпітися та вишколювати самого себе, щоб стати повною людиною, розумною, розважною, вправною і... витрєватою в добрім, навіть у в'язниці.

**
*

— На це ле марш! — кричав на нас, мов на собаку, грубісний та дуже губатий ключний ходорівська в'язниця, як нас впровадили поліцисти до окремої в'язничної будови із суду та віддали ключникам під опіку.

Попали ми — а нас було разом п'ять осіб — я з Васильком, один з Бородчиць, один мабуть з Загіречка, а ще один, здається мець, Солик із Залісець, — до кімнати ч. 1. То була велика кімната, т. зв. переходова. Усіх таких келій було 10. З них "двійка" — це кімната-в'язнична келія, де перебували жінки-в'язні. В тому часі у тій двійці було три панни: дві з Ходорова, а одна з котрогось сусіднього села. Знову ж у кімнаті ч. 6 сиділи самі політичні, як тоді нам казали ті, що про те знали. Кімнати 3, 4, 5, 7, 8, 9 і 10 — були також заповнені переважно політичними в'язнями, а на одиночці, великій келії, сиділо нас понад двадцять осіб. Між ними нас п'ятеро — політичних, а решта — злодії, як: конокрад, один що продавав якусь заборонену річ, пару таких-то батярів, що робили людям голови на всяке замовлення тощо. А був між нами й один такий батяр, що сидів тут вже 6 місяців за те, що прилюдно подер польської треші двадцять золотих паперових, потоптав ногами та кричав, що "порве і пос...є цалов Польсков!" Це мало було статися так в Ходорові на ринку у четвер, під час коли в ті дні відбувалися прилюдні торги. В Ходорові щочетверга відбувався торг, де з'їжджалося пару сотень підвод із цілої околиці, а також сюди в четверги приїжджали всі жидики з Берездовець, Жидачева та з Роздолу "на ярмарек". Вони тут торгували всім, що лише далось продати: від одягу, взуття, хліба, м'яса, всяких вод, до перцю та фіг включно; а скуїляли коні, корови, птицю, масло, сир, яйця та при тому обдурювали наших селян якнайгрубіше. Напр., обмацували курей, качок, гусей, індиків та іншу птицю, а при тім якось то розв'язували, ніби нехотючи, птицям ноги і те все вільне тікало "на всі вітри", а батяри, наче в змові,

ловили ту “чужу” птицю і потім самі пролавали, як своє, всяким спецам від курей та жидівської риби. Я не раз надивився на ті вправи і наслухався тих нарікань та плачів, що їх проливали бідні селяни над своїм майном-працею і “кервавицею”, бо жидки інколи, перераховуючи яйця, випускали, ніби то нехотячи, всю ту “кобелю” з яйцями на брук і робили “яешню”, собі на радість а нашим селянам-бабцям, матер’ям та дівчатам на горе, плач і розпуку.

Такі сцени бували в Ходорові не раз за Польщі. Я їх бачив, але в ті часи я того не розумів ще, що це кривда для наших людей тут відбувається на наших очах. Я це зрозумів мабуть аж тоді, коли попав сам до в’язниці й почав над усім роздумувати та переживати і снувати конечність потреби визволити тих наших людей і самих себе з польської неволі! В мені пашіла кров і зростала така ненависть, що я був ладен навіть зараз іти і якнебудь починати революту та виганяти тих, що нас зневажають та використовують при помочі таки тієї поліції; що й мене та й інших таких як я ось тут запроторили, замкнули та держать . . . І як це довго потриває? — запитував я сам себе і знову попадав у роздумування, аж поки не смерклося і стало в келії ще більш темно як було.

В’ЯЗНИЧНЕ ЗНАЙОМСТВО . . .

Першу ніч у в’язниці ми провели, головню новики, серед страшних мук у боротьбі з насікомими. Я досі не знав, що то таке воші, але вже від першої ночі у ходорівській в’язниці, я з ними заізнався та так завзято провадив з тими насікомими війну, як і всі інші, що вже з тією заразою заізналися скорше від нас.

Як почало смеркатися, щойно тоді до келії почали приходити всі ті кримінальні в'язні, які ввесь день були при праці. А на ніч всі приходили знову і з криком та з певним переконанням своєї вищості, вони відразу почали над нами, новиками, знущатися в той спосіб, що казали нам брати шматки і мити долівку, тобто "пуцувати" її навіть голими руками. Почалась метушня і спротив. Головно Василько і я ніяк не хотіли піддаватися насиллю польських батярів і злодіїв, які тут у в'язниці також були пананами над усіма тими, що приходили як новики та політичні в'язні. В келії счинився великий крик і вереск, бо та кримінальна наволоч почала нас бити пасками та чим попало. Ми поставили спротив і почали відбиватися. Я вперше в своїм житті не лише сам "нахапав" буханців, але також і почав так сильно віддавати, що тим надав певного посмаку і батярам. Ми були ще свіжі і такі сильніші, хоч молоденькі, тож наші удари були також сильні, а що головне — ми були звинними та били й самі виминали ударів як лише могли.

Серед тієї бійки влетіло двох чи трьох в цивільному типі, а між ними й той трубезний та дуже губатий поляк-сторож, і все те батярство стало на "струнко" перед ними та почали нас обвинувачувати, що то ми, політичні "смаркачі", почали бійку, бо не хочемо лягати спати і викидаємо сінники, бо кажемо, що там є "саме вши"... Тут було трохи й правди, бо ми справді ті подерті сінники, які служили нам за подушку, викидали ген з-під голови на середину, аж на "кібель" (або "парашу" — тобто велика посудина на те, щоб там полагаложувати свої фізіологічні потреби). Все те воняло несамозито, перемішане з порозриваними сінниками та соломою.

— Хцещ України?! — мусіш пнейсьць пжез багнети, ти, еден!.. — викрикував губатий, нахидившись чомусь якраз до мене, як до того, що все мав би спричинити...

— Хочу і “пшейде тжез багнети!” — відповів я повною силою голосу та ненависти і презирства до того губатого сторожа, закінчуючи останні слова речення також по-польськи, щоб цим підкреслити ненависть до того типу і до всього, що нас тут окружає. Мої товариші мовчали, бо їй годі було щось більше тут говорити. Я лише відповів криком, бо таким криком до мене звернувся був той губач, як ми його весь час називали.

Це був ключник-садист. Його всі боялися і слухали сліпо, головню всі ті кримінальники-батяри, бо він мстився і бив кого попало або ключами, яких було може зо штук п'ятдесят, або таки рукою, і такого грубаня оминали всі і не бажали протиставитися йому. Я, як “новик”, не зважав на нікого, бо їй не знав ще ані порядків в'язниці, ані не мав ніякого знайомства й тому так все те оберталось до викола моєї особи. Я став їйби то тим типом, якому треба скоротити в'язи — як казали кримінальники.

Все затихло. Ключники повиходили і наказали нам спати. Той губатий ще повним розмахом почав обходити вікна-ґрати та якимсь молотком бити по них, чи немає де якогось пролому в ґратах. Все те нам було на науку, бо кримінальне життя несе багато новостей, яких на волі і не знайти нікому!

. Тиша. Десь на стелі блимало маленьке світло, таке темно жовте. Очі пекли, а спати — годі. Насікомі далі почали залазити поза обшивку, по руках, по ногах, по грудях, аж дроз по тілі проходили. До мене присунувся той злодюга, що сидів тут за те, що потоптав польські гроші, й почав зі мною потихеньку розмову про те: хто я, за що сиджу, чи то я є сином того “папа Мацея”, якого він також знає... Показалося, що той злодюга таки справді знав мого батька. Знав його як такого, що мав багато грошей і все може, а навіть може нас усіх позбитускати звідсіля, як того схоче. Найвність того поляка смішна. Він носив таке довге кудлате волосся, наче дівчина, і ще до того був тут у в'язниці тим старшим, якого всі мусіли слухати. Мені та розмова, яка

протягнулася майже цілу ніч, вийшла на користь. Я заснув на короткий час, але дуже твердо. Трошки преспався, як настав вже час ставати.

ПЕРШІ ДНІ. ПОРЯДКИ У В'ЯЗНИЦІ, ПРИГОДИ, ЗАБАВИ . . .

Цей ранок, то фактично перший день нашого життя у в'язниці. Досі ми ще навіть не мали ніякого поняття, чим ми починатимемо той день. А почали ми тим, що всі поставали, милися в "параші", і ждали на сніданок.

Нараз нагло двері відчинилися з таким грюкотом, наче б валелася вся та в'язнична структура, і до келії влетів наперед ключник, — йому позвітував той патлатий батяр, що "вшисци на мейсці"; ключник вийшов, а зараз до келії внесли двох мабуть в'язнів-робітників їдунки (бляшані, наче військові) та ложки і все це кинули нам, неначе собакам, на підлогу . . .

— Вшистко забраць і поцоваць! — викрекнув наш комендант "целі", той патлатий доляк. Всі ми справді кинулися на те поржавіле, позагнане "начиння"-посуду й почали хто-чим вичищувати й пригтовляти на те, щоб можна було з того їсти . . .

— Снядане, кава, до шнура!.. — знову командував патлатий батяр. Вся та братія, наче наелектризована, ставала в ряд, ждучи на чергу, коли такий злодій-кухар виверне вареху з чорною водою-кавою, без цукру й молока, наче розпущену сажу в воді. Вода ще тепла і я вперше також випив душеком-всю ту водичку за одним "махом", наче нектар, бо так вже хотілося пити; а води окремо не було й тому та кава смакувала, як найкращий напиток. Також вкинули нам по тів бохонка малого й чор-

ного та твердого, мов камінь, хліба. З хлібом вже було трохи трудніше. Я його таки й не пробував гризти. Ми ще не були виголоднілі, й понадто як хтось приходив з дому, то завжди мав ще щось із собою, бодай кромку хліба, й тим був вдволений. Ми не могли й подумати, щоб щось одержати з посилок, бо ще не були не то засуджені, але були перед слідством, яке мало щойно початися, невідомо коли.

— Мище начиня і пожондек, пуцувале пошлорі!.. — знову понеслось прієне крїжклизе рїтїння патлача. Майже всі почали щось робити. Лише я якось не міг ані мити, ані “пуцувати”, бо мені так стало жалко, що почали самі сльози виходити з очей і капувати на брудну долівку. Це запримітив “комендант”, помахав своїми патлами, закликав мене до себе й наказав мені нічого не робити.

— Не плач! Оні не ведзюв кого майсов... Оні бендов еше тве ногі цаловаць, те грубіяно варгате!.. — Таку “пораду” дав мені мій знайомий і комендант в одній особі, патлатий батяр.

Він притиснув мене до себе й почав пошепки випитувати мене, чи я справді є син того пана Матія, якого він знає, бо то “бардзо богати пан”, — продовжував полячок. І я йому, що міг розповідав, щоб відчепитися від бідни. Але він ніяк тим не задовольнявся. Почав мене випитувати, що то він добре і виразно чув, як той “грубасьо” казав до мене, що я хочу України!.. Чи то правда, що я хочу України? — питав він мене далі.

— Так, хочу і то дуже хочу, бо тоді буде нам усім добре і не будемо сидіти по кремїналах, — дс із я виразно і з переконанням.

Це мого патлача взяло. Він наче сказився. Почав затискати зуби та впевняти мене, що він також хоче “теї України”.

— А чи твуй ойцец теж хце України? — запитав з нетерпеливістю батяр.

— Хоче! Напевно, що хоче! — впевняв я його з притиском.

— Так? То добреж. Україна бендзе. Твуй ойцец ма пенендзи і спевноцьов не бендземи седзіць в кримінале!..

— Не будемо! Ніхто не буде сидіти в Україні в криміналі! — додав я і далі набрав поважної мірни та вислухував все те, що “плів” той патlach. Я побоювався будьякої зради, або всипи, або якоїсь денунціації і тому говорив мало, але так, щоб те все відповідало бажанням самого поляка, щоб я міг, якщо б зайшла потреба твердити, що я це говорив на те, щоб йому догодити, бо він дуже знущався над в'язнями. До того, я лише здебільша йому потакував. Спротиву не було потрібно робити хоч би й тому, що він був переконаний про постання вільної України не лиш на основі мого бажання, але він же чув виразно, як той губатий ключник кричав до мене: “ти щещ України? Пшез багнети мусіш пшейсьць!”

Наша розмова довела до того, що я пообіцяв тому патlатому батярві, що як буде вільна Україна, то він, той патlach, буде комендантом поліції в Ходорові!

Батяр з радости мене то обнімав, то вихваляв попід небеса мене й мого батька та вже почав мені розповідати, що то він буде робити, як стане комісарем поліції. Головне, щоб я це все сказав своєму батькові, бо він напевно, як старший, то може мати великий вплив в Україні; може навіть більший від мене . . .

Я потакував та запевняв, що він таки буде комісарем поліції. Тож патlach розповів мені, що найперше він скаже повісити всю польською поліцію, а того губатого, що хотів мене бити ключами, посадить на пів року на моє місце, точно в ту саму келію, і він тут буде “пцувати” підлогу аж “допккі го поти

не залейов"! Така то мала бути праця нового комісара поліції у вимріяній вільній Україні, в Ходорові.

— Я, ве пан, хцялем еше запитаць сен... яка велька беньдзе Україна наша. Спевносцьов на кілька повятуф. То би нам било добже... — питава мене патлач, а я вже сам мало не вдусився з його наївности, але відповів, що Україна буде велика, більша від Польщі!..

— Та, як?! Та нацо? Кто temu да ради?! — затривожився батяр, бо він волів би, щоб Україна була трохи менша, щоб ми дали їй самі раду, а як буде завелика, то не дамо їй ради...

Я потішав, що раду таки дамо! Україна буде велика! Вільна. Не буде в ній несправедливости, а він, Казік Вільк (так називався той батяр), буде вільним комісарем поліції!..

Нам проминали одна за другою нічка, і ми ще не кінчали "організувати" Великої Української Держави, яка леліяла в наших головах. Розпочалося все те так несподівано, і наявно та казково, що годі мені й тепер повірити, що я пережив таку "героїку" в в'язниці та, що моє знайомство з тим батяром фактично врятувало мене від непосильної праці, від знущань і від голоду.

Казік мною заопікувався, як своїм сином, і прогрожував, що розіб'є "леп" кожному, хто мені зробить якусь кривду. Тож я був наче "наставник" над тими, що так само сиділи, як я у брудній, завошивленій камері в Ходорові. Коли хтось одержував якусь посилку з харчами, все те переходило через руки Казіка, а він не забував і мені щось дати, і то, що є найліпше, щоб мати добру марку на майбутнє, у вільній Україні... .

Вже проминуло три дні, а нас ще ніхто не викинував до суду. Нам дали їдунки, які ми вичистили з іржі та їли плісний хліб, який був такий квасний, як цитрина, і ждали майбутнього. І, мабуть таки

того третього дня до нас через "очко" хтось подав кличку "голодівка"! Всі політичні в'язні голодують

Ми скупчилися всі, що були політичними, разом і без надуми рішили, як лиш появиться ключник, бути приготованими з їдунками і все те йому виставити за двері, зголошуючи, що ми приступаємо до голодівки... Нам вдалося скоренько повизбирувати їдунки, ложки та навіть всякі кромки хліба, які будь-хто з нас ще мав, і ждати... Всі інші в'язні, що тут були, на день звичайно виходили на працю і приходили аж у вечір. Побіч нас, політичних, було ще двоє чи троє таких, що щойно прийшли, або мали йти на виклик до суду, тож вони також перебували вдень враз із нами в келії. Але ніхто до нас не мішався і не питав, чому ми все хочемо викидати з келії... Був лише запит із котроїсь сторони, чи не думаємо ми втікати?..

Нарешті почули ми стукіт по коридорі й відчнювання дверей у келії. Як лиш той губатий начальник в'язниці і водночасно ключник відкрив наші двері, ми миттю, без слів, почали викидати на коридор все, що мали з їжі враз із їдунками, ложками, бляшанками, і при тім зголосили свою голодівку, так би сказати, офіційно.

Цікаво, що губатий дозорець лише помахував головою і нічого не казав. Затріснув з грукотом двері, щераз відкрив очко і знову тарахнув ним і з злоби чуть не розбив тієї засувки, і відійшов бігом по коридорі аж гомін розносився.

І знову настав вечір. До келії посходилися всі ті кримінальники, які працювали, й питали в чому справа, чому ми все повикидали і голодуємо?

— Глуді естесьце! — кричав патлатий поляк. — Нех оні церпйов глуді!... — доповняв він свою філософію.

Я почав пояснювати йому чому ми прилучуємося до голодівки. Казав я, що всі голодуватимемо тому, щоб нас тут не держали за-невинно, щоб нас або судили, як є за що, або повипускали, бо ми люди, а не злочинці; ми політичні. — Ми хочемо вільної України! — додав я з притиском, і наш Казік таки помахав головою і зрозумів, що і ми хочемо всі України і так думаємо за неї боротися, навіть голодом. Не зараз все те полізло йому в голову, бо якже, казав він, можна боротися голодному та ще самому терпіти й не приймати тієї поживи, яка тут і так є дуже “подла” — казав він.

— Пане, то нех же цалов Польскев шляк трафі! — висказував він з огірченням, і вірив враз зі мною, що ми будемо ще вільними дуже скоро. Або нас випустять на волю, або втечемо, або настануть зміни... може навіть і війна вибухнута!.. — мріяли ми та надіялися, а тимчасом голод починав нам потрошки дошкулювати.

Всі одержували хліб і скромну вечерю, а ми нічого не приймали, і навіть води не було напиться...

Казік зарядив “лапанку”, а потім таку гру, “дупака”, яка погривала пару хвилини, поки кожний не одержав доброго удару по спині. В тім часі до нас привели ще одного в'язня. То був українець з Загіречка, а попав до в'язниці за те, що, як казав, поліція зловила його в час, як він вибирав залізничні поріжжі на “штреці”. Він був дуже сильною будови. Справді, був малосвідомим, бо почав поводитися так по глупому, неначе б прийшов не до в'язниці, а до “товариша в гості”. Ті, що тут сиділи довше, головно польські злодії, побачили, кого мають та почали з ним виправляти всі “цввічення”, які полягали на

тім, що наперед продовжили бавнитися “дупака”. Очевидно, що наш новий гість почав відразу “лупити” щосили по спині першого, що лише ліг для цієї цілі. Але, яке було його здивування, що той, що його били в спину, відгадав, хто вдарив, і показав на Івана, тобто на того нового пришельця. Іван же почав відпекуватися, що то не він бив... А таке заперечення було протизаконне та протиприродне навіть поміж злодіями. Як про ту відмову почув Казік, він неначе сказився. Наказав Іванові лягати. Той відмовив. Тоді на нього посипалися такі сильні удари чобітьми, бо злодії скоро скидали з ніг чоботи і почали немилосердно Івана товкти. Іван, хоч який сильний, скоро опинився на долівці. Та це не допомогло. Удари за ударами падали на нього, наче град, і він почав кричати “гвалт”. Це допомогло. До залі влетів стрілою один ключник, а опісля ще й другий, і здавалося, що покарають тих напасників, але вони лише вислухали “казання” Казіка і відійшли. Це мене настрашило. Я побачив, що тут немає ані права, ані закону, лише сила та ненависть до українців, навіть, хоч вони і не політичні, а звичайні проступники.

Іван встав та почав оправдуватися і клясти та погрожувати, що він того нікому не забуде.

— Ти кабане! — кричав Казік. — Кламеш і хцеш справедливосьці?! — додав він.

І почасті мав рацію. Бо Іван сам вдарив того хлопця при забаві “дупака”, але ехидно почав заперечувати, як той відгадав і вказав на нього, як на того, що його вдарив. З того і почалося: Іван не мав за собою симпатії навіть і від нас, політичних. Ми лише його обороняли перед тими побоями, які спалися на його голову зі сторони польських злодіїв. Але тепер, коли Іван знову почав викрикувати та погрожувати, ми хотіли його трохи унапрямити та заспокоїти. Це нам не вдалося. Він далі

почав і на нас усіх кричати та погрожувати і нам. Словом, це людина нещасна, темна і таки нахабна, що годі було його зрозуміти, чому він все те повторює, хоч мусів би знати, що тут не знайти йому оправдування та “справедливості”, бо її тут не маємо ні ми, ні ніхто з тих, що сидять разом з нами.

Іван продовжував свої погрози аж дійшло до того, що той патлатий Казік скрикнув “замкній писк!” Та і це не допомогло. Тоді та босячня знову кинулися на Івана, звалили його скоро на землю, але при тій операції Іван бив, копав ногами, куєвав на всі боки, одначе, не міг встоятися і таки піддався під ударами чобіт і скулився в чотири погібелі. Тоді та батарея зв’язала його в якийсь пошматований коц і почала бити ременями-пасками по голові, по очах, по босих ногах і хто зна, чи були б з нього духу не випустили, коли б були не обстали ми, ті голодні політійні.

Ми вмішалися скоро в бучу, розв’язали Івана і почали відбиватися з усієї сили так, що й післяки покотом лежали по черзі на долівці. Нахапав штовханців та кілька обцасів із наших чобіт також Казік. Він найскоріше почав промовляти, що вже досить того, і ми повинні завести “пожондек”. Але “пожондек” завести тепер було вже годі, бо й Іван тепер бив за трьох, що аж кров прискала по стінах з батарейських носів...

Ми перемогли! Це перший бій у в’язниці! На ті крики і верески — вже не наші, але поляків, — до келії влетіло пару поліцаїв та в’язнична сторожа і почали також без розбору палками бити та втихомирювати нас усіх. Ще цієї ночі почали робити пересувини. Нас, політичних, не рушили, але перевели деяких злодіїв на інші келії, а до нашої келії привели пару нових людей, між ними попав також до нашої келії Микола Пухаль, з села Бородинці, якогось арештувала поліція, мабуть, в тій самій серії арештів, що й ми попали в неї.

Не знаю, котра це була вже година, але було пізно, можливо перед північчю. Тож ми попритишувалися і лежали так як і були. Ніхто чомусь навіть не розбирався. Знову воші почали воювати з нами та так кусали, що годі було й око прижмури-ти. Дехто вже почав хропіти, але ми, ті, що почали голодівку, відчували потребу щось з'їсти. Та годі. Раз почали голодівку, ми всі готовилися до найгіршого. Невідомо було доки ту голодівку мусимо держати, бо треба було сподіватися наступних днів деякої акції, можливо, зі сторони або суду, або поліції, або нашої оборони, яка напевно про ту нашу голодівку або вже знає, або буде знати.

Я за всяку ціну хотів підсунутися до Пухадя Миколи, щоб нав'язати з ним розмову. Хотілося бодай почути пару слів, як там на "волі", що і хто вже арештований з наших знайомих тощо. Одначе Пухаль ніяк не хотів ані рушитись і на моє слово не відповідав, неначе не чув мене, або не знав. І, добре він це робив. Я не повинен був сам підсуватися та не розпочинати розмови, бо саме враз з ними, з тими пару новими людьми, які до нас прийшли, як пізніше виявилось, було впущено також одного поляка-донощика, що тут попав ніби за те, що їхав "на чорно" на поїзді із Львова до Ходорова і тут, мовляв, його зловили та відразу завели до тюрми... Те все вяснилось вже дещо пізніше, і я радів, що нічого не починав розмовляти з Пухалем, бо треба було нам тут зовсім "не знатися"! Все те я зрозумів аж пізніше. Не даром кажуть, що в'язниця, то одночасно і політичний університет! Тут можна неодному таки добре навчитися і виробитися політично та удосконалитися, наче б якийсь дипломат... Всі ми, що сюди приходили до в'язниці перший раз, були новиками, і наївними, бо не визнавалися ані на практиці в'язничного життя, ані на всіх підступах польської поліції та її конфідентів, яких

підсовувано так хитро, що можна було повірити, що то справді злодії, батяри, або такі лотри, а то між ними бували навіть дуже високо повишколювані польські конфіденти та таємні поліцисти, які мали завдання прислуховуватися до наших розмов і з того помагати мотати всякі оскаржування проти ОУН та нас, як тих, що до неї приналежимо... Їм треба було доказати, що ми належимо до ОУН, бо ніхто нас на гарячій вчинку не зловив, а такий доказ мали фабрикувати конфіденти.

КОНФІДЕНТ МІЖ НАМИ

Та нічка проминала досить довгівато й, здавалося мені, що вона подвійно довга за всі інші ночі, проведені у в'язниці. Голод дошкүлював, бо, звичайно, на другий день так добре хочеться їсти. Наступного дня ми (політичні) сиділи тихо, не рухалися, не розмовляли з ніким і ждали на будь-які вісті "зі світу", але вони не надходили. Значить, голодівка продовжується. Проминуло ще дві ночі. Наступний третій день, а головню четвертий позначався для нас тим, що ми майже всі гарячүвали. Голод ніби проминає, хочеться більше спати, настає перемүчення, соннісь та докүчас біль голови, а після того наступас такн гарячка, уста висихають, үсні (гүби) починають тріскати й з них вистүпає кров, вони печуть і людина стає байдүжа та фактично є хвора. Так проминуло нам чотирн доби серед посту-голодівки. П'ятого дня після полүдня рознеслася вістка, що політичні в'язні голодівкү припиняють. Судові власті пообіцяли переводити приспїшено переслүхүвання, і процесн мали б початися вже наступного місяця, тобто в першій половині сїчня, 1934 року.

До нас наближалися великі рокові свята: Різдво Христове. Саме перед тими святами, мабуть, на св. Миколая, вночі підсунувся до мене один із поляків, що його впровадили до келії враз із Пухалем Миколою, та котрий удавав дуже обуреного, бо його також довго держать без суду і переслухування, хоч він ані не злодій, ані не бандит, але їхав поїздом із Перемишля до Станиславова без “білета” і за те його арештувала тут у Ходорові поліція та держать вже два тижні без переслухання і суду... Справді, ми дивувалися чому його за таку дрібницю так довго не переслухують?.. Тож, присунувшись до мене, почав він тихцем казати мені, що він також є українець і його зловили без білета в поїзді, але він був кур'єром... і, мабуть, поліція його підозріває, або, може, хтось його “всіпав”... Така розмова мені кинулася дуже підозрілою, і я відсувався від того типа, але в розмові ніби то жалів його, що він так попався... Всякі інші розмови, що розвивалися між нами, були мотані тим типом на те, щоб будь-що від мене видусити і донести, як наочний свідок нашої розмови, і тим спричинити потвердження підозри, доказати провину та засудити...

Справа не вдалася. Я вранці розповів про це Миколі Пухолеві, і він прямо в очі тому типові просичав: “ти безрого польська, ти шпіцлю заср...!” Полячок кулився, мовчав та нарешті, як відчинилися двері і в них показався ключник, прискочив до мене і раптово вдарив мене головою в уста й при тім розтяв мені, наче бритвою, долішню губу надвоє. Кров бриснула фонтаном, а я ще вспів його зловити за полу блюзи, як він тікав у відчинені двері в'язниці, та в тім моменті губатий ключник тріснув дверми і частина поли того “шпіцля” осталася по тій стороні із середини “целі”. Та ключник дверей не відчинив, а відрізали полу і той бандит утік враз із ключником.

На нашій “одиночці” Пухаль і інші політ-в'язні почали кричати: “Не бий! Нас б'ють! Рятунку!”... Цей виклик рознісся по цілій в'язниці і всі політичні в'язні почали сильно кричати: “Не бий! Не бий!” Крик був такий сильний, що люди почали збиратися на шляху, який вів у місто, тобто на т. зв. Стрийській вулиці, і почали також кричати: “Не бій! Там бійов!” Також почали кричати по-українськи: “Не бий! Не бийте в'язнів!”

Серед того крику на нашу одинку прийшло двох поліцистів і лікар та ще один у цивільному одязі і забрали мене до лічниці. Мені таки негайно зробили “холодну” операцію: прив'язали руки до ліжка і зішили уста ниткою. Того самого дня перевели мене знову до в'язниці, але дали окремо на “двійку”, тобто кімнату-целю, яка була призначена для жінок. Там я перебував сам один. Перші ночі були для мене тортюрами. Я не міг устами їсти. Почали подавати мені рідину носом. Така “операція” — це муки, а не доживлювання. І те проминуло...

Моєю справою поінтересувався і суд та Комітет Оборони Політичних В'язнів, що саме тоді постав у Ходорові, головою якого був, мабуть, д-р Білецький, або адвокат Стронціцький та входили до нього також декілька жінок — всі з Ходорова, а почесним головою того Комітету Допомоги Політв'язням був декан і парох Залісень о. Винницький. В результаті нашої голодівки та мого випадку, судові власті пообіцяли, що всякі переслухування будуть закінчені враз із слідством вже в найближчих днях місяця січня наступного (1934) року. Також політичні в'язні почали одержувати посилки з дому від родин, а понадто Комітет Помочі Політв'язням почав нам систематично приносити окремі обіди, які були дуже смачні та нас трохи повідживлювали. Так, що кожного дня ми ждали на вареники, на тісто з сиром та навіть на молоко...

Хай за все це від мене буде навіть сьогодні щи-

ра подяка всім тим, що спричинилися до несення тієї благородної помочі політв'язням - українцям в роках 1933-34. Багато з них відійшло вже у вічність, але ще є й такі, що живуть, той хай ці мої слова будуть і для них пригадкою та мою щирою подякою за все!

ПЕРША Й ОСТАННЯ ПЕРЕДАЧА

Вістка про події у в'язниці пролетіла всю Ходорівщину й моя родина вперше дізналася, що "діється зі мною". Це зворушило навіть мого батька, що досі мало розумів, як можна потрапити невинно до тюрми та сидіти враз із злодіями тоді, коли людина не поповнила ніякого злочину.

Наближався наш Свят-Вечір і я вже сидів п'ятий місяць у в'язниці, багато перетерпів, але й багато навчився! Навіть той напад польського конфідента на мене у тюрмі став пізніше для мене знаменною наукою, яка не "пішла в ліс", бо той стусан головою в зуби, я пізніше мав нагоду застосувати якраз супроти польських нахабних поліщестів.

Дні минали дуже-скучно, я далі сидів у "двійці" та тужив за всім вільним світом, бо не мав можливості навіть будь з ким розмовитися. За тиждень-два після тієї "операції" мої уста почали гоїтися, і мене одного разу ключник випустив самого на в'язничне-подвір'я на прохід. Такі проходи по півгодина ми мали також щодня ще перед голодівкою, але майже два тижні я був зовсім самотнім на "двійці" й ніколи за той час мене не випускали на прохід ані на хвилину. Я перебував, як видужанець під опікою Комітету Допомоги Політв'язням; тобто одержував тепер протягом двох-трьох тижнів харчі лише з Комітету щодня: сніданок, обід та вечерю.

В міжчасі мій батько важко захворів, про що я довідався зовсім випадково. Довідався я також і про поважну суму грошей, яку батько зложив на цілі Комітету Допомоги Політв'язням. А одержав я ті новості в такий спосіб:

Вістка про дозвіл на передачу від рідних політичним в'язням дійшла й до моєї родини. Батько важко захворів. Мати приготувала для мене велику передачу й доручила моїй сестричці Стефі все це відвезти до ходорівської в'язниці на сам наш Свят-Вечір, якого ми в тюрмі всі ждали з також великою набожністю і з тугою, наче свого визволення.

До в'язниці почали напливати передачі для в'язнів і все наче оживало. Губатий ключник застукав у мої двері та наказав зібрати свої речі і йти за ним.

Я думав у своїй наївності, що вже мене випускають якраз на сам Свят-Вечір, і я з радості чуть не вдусився. Але моя радість була дуже коротка: замість до дому, мене "парадно" перепроводили знову на одинок до спільної кімнати. Тут застав я майже тих самих українських політв'язнів та декілька нових злодіїв, а між ними і нашого "короля" Казіка. Він дуже врадувався, побачивши мене знову цілим. Обняв мене та вицілював, аж мені соромно було. Але годі! Я цілий і здоровий та трохи відживлений. Казік радів, що ми таки діждемося України... і він буде нашим командантом поліції на всю Ходорівщину. Я потакнув, і так знову почався новий день в одиночці. Але тепер тут було повно радості, бо майже всі українці в'язні вже одержали посилки учора, чи передучора. Вся та братія щиро ділилася, заїдала й мені подали таку пайку, що можна б нею жити навіть пару днів.

Але мене огортав упертє у в'язниці великий сум, туга і жаль на ті події. Я досі не одержав ніякої посилки, а вже наближався сумерк вечірній, який

ми пізнавали, бо дивилися “за Зіркою” у віконце, що піднеслося високо в мурі під самою стелею, і лише частинка далеких облаків інколи силуєтою відбивалася у нашій “одиночці”.

— Маш посилке! — заверещав губатий ключник, як лиш відчинилися двері одиночки, і тицьнув на мене, щоб забрав собі посилку.

Я зрадів та наче розгубився. Але Казік, як комендант цілі, кинувся мерщій і все те так шарпнув сильно, щоб мені подати, що розірвав той клунок і всі “дари” порозсипувалися по долівці, наче яблука й покотилися у всі сторони. Вся в’язнична братія кинулась наче хижаки й розхапали всі ті смажені на олії гарнешкі рум’яні колачки так, що єдиний і то, мабуть, найменший прикотився мені під руки і я вспів його захопити та з радістю піднести до уст. Подія викликала серед усіх сміх, і ми справді весело усміхалися з тих моїх колачків та посилки, яка прийшла перша до мене та навіть не досягнула мене. Лише єдиний колачик. Але, який він дорогий!..

БОГ ПРЕДВІЧНИЙ НАРОДИВСЯ!..

Боже! Колядка! Наша рідна українська колядка! Найкраща пісня-лісеня! Такі милі голоси лунали саме недалеко в нас перед вікнами нашої в’язниці. На вулиці Стрийській, що проходила повз брудну ходорівську тюрму, зібралася громада українських патріотів, панів та пань Ходорова, і дали нам відчутти красу українського Свят-Вечора; гомін колядки розносився січневим вечером до міста й звуки колядки виразно доходили до нас у тюрму.

Нас не забули! Промайнула мені думка. І стало веселіше навіть у тюрмі!

Я взяв до уст єдиний колачик, та почув, що, кусаючи, натрапив на щось таке наче б то був папір,

або якась шматинка в середині колачика. Насторожившись, я відложив колачика і дбайливо заховав під серце, прямо за сорочку, притулив до самого тіла і ждав на відповіднішу хвилину, коли б я міг приглянутися йому, що то там у ньому є в середині?

Хоч як бажав найскоріше розкусити ту таємницю, одначе, наперед вислухав колядок, а як уже нам побажали, повиншували з вулиці Веселих Свят Різдва Христового й Нового Року! — наші двері у в'язниці відкрилися і зголосили, що маємо святочну передачу від Комітету... Там була кутя, овочі, солодощі і все, що на Свят-Вечір можна було передати нам до тюрми. Споживаючи ті дари, мені тихцем уперше в тюрмі почали котитися рясні гарячі сльози й спадати на брудну в'язничну долівку. На душі і радісно і сумно...

— Христос Родився — Славіте! — промовив я до друга Пухаля. Він відповів так якомсь тихенько і я запримітив, що і на його обличчі є мокрі рівчаки від сліз.

Ми більше не розмовляли. Я привітався з усіма українцями в'язнями, здоровкаючи їх і бажаючи їм провести "радісно Свята Різдвяні", а самому в голові крутилося від тієї цікавості, що то може бути в моєму єдиному колачику, якого я так держу під серцем та боюся, щоб він не зник, щоб не висунувся, щоб не пропав мені, бо там, у середині того смаженого колачика вкривається моя доля...

Казік також скривився, наче середа на п'ятницю, і чомусь посумнів. Він приступив до мене й промовив тишком:

— Веш що?.. Україна бендзе. Те коленти Буг слиши. Шкода же таке Боже Народзене, же не естє в дому... Але ми еще бендзєми вольні і справіми таке Боже Народзене, же цала Україна бендзе спєвала на цали свят!.. — Так потішав мене Казік, наш комендант залі та "порядний" злодій, що прив'язав-

ся до мене лише тому, що знав мого батька і вірив, що ми збудуємо Україну... бодай таку велику на пару повітів . . .

ВІДКРИТА ТАЙНА

Цієї ночі на наш Свят-Вечір ключник не гасив світла у в'язниці, і наша одинока також була освічена, хоч дуже понуро, але світло було всеньку ніч. Я лише ждав, щоб та наша тюремна братія позасинала, щоб я остався лише трохи самітним, бодай настільки, щоб міг перевірити свій колачик і заглянути до його нутра. На таку нагоду довелось мені довго ждати. В'язні чомусь не лягали й, здавалося, що нам таки розвидниться і знову буде день, як всі інші, й я не матиму можливости відкрити тайну, яку держу за пазухою. Боже, як мені хочеться заглянути до колачика, і ніяк не можу! Здається, всі ті в'язні дивляться якраз на мене, наче б знали, що я маю щось заховане й скриваюся перед ними, і вони лише слідкують за кожним моїм порухом, щоб побачити, що я маю, і що воно за тайну бережу перед ними, і перед усім світом! Той м'який пампушок і що в нім є? Та цікавість мене мучила до перевтоми . . .

Нарешті я діждався хвилини, коли такі в'язні або спали, або вдавали, що сплять. По-тихеньки і найобережніше наче б то чухався по-легеньки, і так витягнув колачика і почав йому приглядатися. Знову вложив частинку до уст, і таки виразно відчув, що там у середині криється щось більше, як саме висмажене тісто. Почав пущками пальців відкривати так обережно, наче б то було щось таке, що ось зникне мені з рук наче камфора, і оставеться щось таке невловиме, що ніби воно є, і його немає ! . .

Так. Це досить великий шматок паперу. Він не перегорів, бо пампушок був смажений в олії і папір остався в зовсім доброму стані. Розгортаю його і наче прасую в пальцях, уважно, щоб не розірвати, не знищити, бо треба ж все те прочитати, що там написано. А написано такн є! Читаю:

“Дороженький Братчику! Наш Коля! Ми знаємо. Тебе там дуже побили. Ти мав операцію. А чи маєш ще всі зуби (я тут усміхнувся такн в голос, але ніхто нічого не запримітив — всі спали, а я читав далі)? Наш Тато дуже хворий! Були лікарі. Нічого не їсть, лише може пити вино і пим живе. Він жде лише на Тебе, щоб Ти повернувся, бо він не може вмерти!.. (Я перестав читати, бо біль стикнувся мені уста й серце і я ридав перший раз в житті дуже важко.) Почав читати знову: Дорогий Братчику! Мамуся така бідна. Вона Тебе так любить і радіє, що Тебе не забили ті бандити... Тато казав дати багато грошей, щось з тисячу золотих на політ-в'язнів. Він тепер вже все розуміє, але важко хворий... Прийди, прийди скоро додому, бо Тато жде...

Ми всі Тебе ждемо. Як прийдеш, то почувеш, як тут усі співають. Всі дівчата співають пісні про Тебе. Їх зложила наша Марійка Березюківна. Я не можу більше писати... Ти знаєш, я Тебе дуже люблю. Коля, я так прошу Бога, як би Ти знав, щоб те письмо Мати Божа помогла мені передати Тобі!.. Твоя сестричка Стефа. П.С.: Ми всі Тебе цілуємо.”

Я прочитав усе докладно ще й ще. І почав тихцем молитися. Я ще тут у в'язниці досі ніколи не молився. Це вперше, після прочитання тієї записки, я відчув сам, що справді Бог вислухав молитви моєї сестрички Стефи, а доказом того є той пампушок, що попав якраз єдиний мені до рук! Коли б так дістався був до рук поляка, яких ув'язнили було три рази більше від політ-в'язнів українців, що тоді було б? Я нічого не знав би про хворобу-недугу мого батька. Ці роздумування схилили мене і я вперше у в'язниці молився тихо, але широко і гаряче до

сліз. Дякував і я Матері Божій, що допомогла переслати мені твій записку. Той маленький пампушок я таки не з'їв, лише заховав на пам'ятку і він так і зносився, знидів у моїх кишнях, а записку я старанно ще дозго прочитував у наступних днях, і нарешті таки позбувся її, щоб не попала комусь непотрібно в руки.

ПОРІЗДВЯНІ ЗМІНИ Й ПЕРЕСУНИ...

Перше моє Різдво у польській в'язниці пройшло величаво. Навіть радісно, бо нам колядували, і ми також колядували по своєму у келіях. Після Різдва почалися пересування українських політичних в'язнів. Одних переслухували і або випускали, звільняли, а в більшості перевозили їх до в'язниць у Бережанах, або до Дрогобича. Поміж в'язнями-українцями кружляли поголоски, що слідство з нами має бути скоро закінчене і багато з нас вже тут довго не перебуватиме.

— До сонду! — викрикнув в'язничний сторож та наче попхав мене ще скоріше заки я сам зорієнтувався, що то я маю йти до суду на переслухання.

Швидко опинився поза дверми келії і коридором, а там далі почерез малу ніби площу і до суду. Поліцейсти перебрали мене зараз від сторожа в'язничного таки на коридорі. У суді глітно. Нас підвели трійками до окремих коридорів, позатискали по кутах і казали ждати і мовчати... Почалися переслухання. На чергу прийшло і моє прізвище. Спершу списали чи лише відчитували всі дані про мою особу, народження, про батьків тощо, і посапалися питання про те, що я робив там а там, чого ходив тоді а тоді в дані місця тощо — все те загальникове. Я відразу спостеріг, що проти мене немає ніяких конкретних доказів, а самі підозріння опиралися на донесенні місцевих поліцейських доносників, між якими був і українець, Николін Атанас.

Хоч він виступав неначе то вільний свідок, як такій, що підслухав розмову між якимись чужими осібняками, в час, як він був “на варті” — тобто, як вночі сторожив громаду. Саме тоді він виразно чув, як була мова між осібняками, які говорили про моє призначення на зв'язкового між деякими громадами, а головню між Рогатином а Ходорівщиною . . . Все те наплів той Атанас так невизразно і поплутано, що можна було сподіватися, що й самі прокуратори та суддя матиме застереження до таких зізнань та доносів, бо вони аж “пахли” неправдою. Тож я все те слухав, що мені відчитували і тоді відповідав та легко збивав підозріння, тимбільше тому, що мав добрі дані, докладні “алібі” про моє перебування в Рогатині, чи будь-де, і ніхто не міг мені доказати, що говорю неправду, бо фактично правда була по моїй стороні. Але не помогла б була мені й правда, коли б була проти мене виспа. Та, хвала Богові, ніхто нічого на мене не подоносив, не зізнавав і це мені допомогло після одного тижня переслухування та перехресних “вогнів” поліційних допитів, вийти зі судової зали знову до в'язниці з певним відпруженням.

Після, коли моє слідство було вичерпане з моєї сторони, то все одно воно ще не було закінчене. Одначе мене після тих переслухань вже більше до “одиначки” не приводили, але перенесли мене до кімнати ч. 6.

Це була досить чисто вдержувана “целя”, де перебували самі українські політичні в'язні. Між іншими я там запізнався з такими в'язнями: Василь Лебедь із Стрілиськ, друзі: Турчин, Герич, Чорненький та інші — всі мабуть з Ходорівщини, з Отинівич, з Дуліб та Стрілиськ (були Стрілиська Долиціні й Горішні).

Мене всі радо привітали та прийняли, бо моє ім'я вже було відоме з тієї події, коли всі кричали: “не бий!” Найскоріше я пристав до друга Василя

Лебедя. Він був від мене старший на пару років, тож і мудрішим та більш практично заправленим у в'язниці. Він часто грав зі мною у шахи, які сам собі зробив з хліба (м'якуші). Шахівниця була на якомусь стільчику-табуретці. На тих саморобних шахах я навчився грати, а при тому друг В. Лебедь розповідав мені дещо про те, як треба у в'язниці поводитися, щоб омшнати побиття, а головне, не дати прозрадитися будь-кому, бо тут є такі, що вдають політ-в'язнів, хоч насправді ними не є, а радше, це "шпіцілі". На такого одного донощика показав мені Лебедь, бо це була людина непевна.

“КУЧЕРЯВИЙ ХЛОПЧИК”

Дні минали. Наближалася весна, бо хоч календарно проминув лише січень, то кожний ждав на “короткий” лютий, а там — березень і вже весна!.. Та то були лише наші бажання. Інколи той час проминав таки дуже скучно і тривожно. Слідство велось далі. Багато політ-в'язнів було перевезено до Бережан і до Дрогобича, а декого до Львова. Нікого тимп тижнями не звільняли. Тож наші передбачення були ніякі. Волі ми бажали дуже, а дуже. Одначе приготувлювалися і до таких можливостей, що і нас будуть брати в кайданки та везти закутих у товарових вагонах до котроїсь більшої в'язниці..

Василь Лебедь і Турчин прямо симпатизували зі мною, і завжди мене підвиховували в розмовах, які ми вели тихцем так, щоб той підозрілий нас не підслуховував. Я у своїй наївності одного разу таки сказав тому панкові, що він лише “лазить” за мною і мені докучає. Це його лише насторожило і він від того часу ставав для мене таки таким ненависником.

В міжчасі до нашої “двійки” привели дві українки-арештантки. Одна була з Волчатиць, а одна, мабуть, таки з Ходорова. Пригадую собі, що вони часто бували самі на проході на площі-подвір'ю, яке проходило повз наше віконце, і я часто спинався на крайчики залізного пріча, щоб випрямитися та побачити тих гарних українок, для яких я плевав велику пошану і любов навіть тоді, коли їх ще досі ніколи не бачив! Сам я ніяк не міг вдержатися на кінчиках тих пріч і часто спадав з них. Але одного разу Василь Лебедь поміг мені стати на ті пріча і я таки мав нагоду поглянути на тих українських молоденьких красунь, які ходили по подвір'ю кругом, гусаком, одна за одною, і час до часу поглядали всорочу у сторону нашого віконця, з якого виглядала моя патлата голова, повна кучерів. Та недовго міг я встояти, бо кінчики пріча були гострі наче дроти, і мої ноги або спадали, або боліли й я мусів зіскакувати; натомість друг Лебедь ставав на них спритніше і також показувався у вікні та інколи, як мав знак, що ніхто не бачить і не підслуховує, то й промовив до тих панночок пару слів.

— Хто то є, той кучерявий хлопчик? — питали вони обі й Василь пояснював: “О, той, що був жертвою нападу польського шпіцля”. Рад-не-рад я знову на прохання тих панночок мусів ставати на пріччя та показати свою кучеряву голову й при тім віддавати поцілунки, бо обі панночки цілували свої долоні на знак, що мене люблять, а я також цілував свої долоні в доказ, що їх і люблю і шаную. Решту вже доповняв друг Лебедь, кажучи, що я наче панночка — дуже соромливий . . . Це й була правда, я був дуже соромливий.

Василь Лебедь — це рідний (молодший) брат Миколи Лебеда, відомого українського провідного революціонера. З Василем наше знайомство було дружнє і тривале. Навіть після нашої розлуки, коли ми зустрілися знову аж в 1944 році в Мико-

лаївських лісах, Василь пізнав мене та помагав чим міг у терені.

В нашій “шістці” ми всі зжилися дуже гарно і нам було настільки радісно, що разом жили, разом себе розраджували і разом терпіли та не нарікали на свою долю! Були горді, що сидимо за добру справу і можемо доказати своїм ворогам, що ми України хочемо! За її волю боремося! Не каємося і ласки у ворога просити не будемо!

Майже щодня ми грали в шахи, або розмовляли, або проходжувалися цілими днями з місця на місце. Лише той знає, що таке “хід з кута в кут”, хто сам сидів у в'язниці, бо і він напевно так само ходив тими самими “стежками”, які ніколи не кінчалися!

Час до часу мене підсаджували на кінчики прича, щоб передати привіт нашим в'язням-українкам, яких далі держали у “двійці”, але давали їм можливість щодня бути на проході по одній годині, чого ми, політв'язні-мужчини, не мали; бо як і мали прохід, то лише півгодини, а бували такі дні в тиждні, що ми зовсім не виходили з камери ані на хвилину поза в'язничні замки.

Ми всі були ще молоді. Я і ще пару з нас не мали навіть 18 років! Були малолітніми, але польські судові власті завжди знаходили “параграфи”, щоб держати і знущатися над молодими людьми, щоб їх ламати та деформувати і зробити податливими на всякі поліційні обіцянки. Не один наївняк міг потрапити в їхні сіті! Знаємо з історії революційної боротьби проти Польщі, що польська поліція не щадила обіцянок і “ласкавих усмішок”, щоб лише прихилити слабодуха на свою зрадливу сторону. Горе тому, хто попався їм у сіті! Він накладав на себе сам присуд смерті! Смерти повільної, але майже немінучої таки з рук каральної руки того в'язня, якого він зраджував: Хай Бог нас хоронить від такого морального упадку! Краще смерть — як зрада!

Вже наставали перші дні березня 1934 року. В'язничні ґрати ставали наче яснішими, дні прибували, ночі скорочувалися і на душі робилося якось так аж млісно. Весна продирала собі рівчаки до наших молодих сердець і, як той потічок води, робила собі місце в душі і серці, посилюючи надію на скорий час волі. Боже, як мені тоді бажалося бути на волі між своїми ровесниками і бодай сильно крикнути, чи заспівати будь-котру пісню, щоб аж листки на деревах, які ось-ось почнуть розвиватися, залопотіли від сили голосу наших молодих грудей!

Та воля не надходила, хоч і наближалася. Коли людина більше думала в своїм опущенні про дні волі, то тимбільше те бажання посилювалося і стало дуже акутним до болю!

Одного дня, що видавався нам погідним, ми всі були якось так наче б то більше оживлені, більше рухливі самі в собі та між собою; одні цурнули пошепки, ми з Василем Лебедем грали в шахи, інші проходилися безустанно по келії і, здавалося, наче ми чогось чи когось ждемо. Та ніхто до нас не надходив. Незабаром заскреготали у дверях ключі й почали розділяти нам обід. Настала обідня пора, яка нічим не відмічувалася, хіба тим, що ми, як і попередніх днів, брали до рук свої бляшані їдунки, колись поржавілі, але тепер аж блискучі, бо ми старанно все це вичищували всякими шматами, а навіть піском і попелом, якщо хтось такого "скарбу" до келії приніс, — а все на те, щоб український політичний в'язень показав тим польським брудним смаровозам-ключникам, що ми, політв'язні, шануємо і вдержуємо між собою чистоту, гігієну, якої між польськими в'язнями ніколи не було. Наші всі їдунки, ложки, виделки тощо аж блищалися від чистоти. Ми мали час то все біля себе вдержували чистоту під кожним оглядом. Цікаво, що тут, у кімнаті ч. 6, не було ані однієї насікомої воші. Навіть ті, що я їх сюди приніс із "одиначки", скоро му-

сіли погинути під оком тих, що радили мені все очищити, що на мені є. Я старанно і довго, не сромлячись нічого, таки вишуківав кожну частинку одежі, щоб там не загніздилася насікома, бо інакше — біда! Ми по черзі щоднини вдержували в келії дижур: мили долівку, стелили пріча, замітали, чистили і все оглядали, чи де немає в нас блохи чи воші. І таки позбувалися насікомих зовсім! Їх на шістці таки не було поки ми там були.

В перших днях нового місяця березня знову почали викликати декого до суду на доповнюючі переслухи тощо. Викликали двічі й мене, але лише щось списували і щераз питали те саме, що вже перед тим кількакратно випитували: чи я належу до Організації Українських Націоналістів та чи признаюся до розкидання лєтючок, до вивіщування українських прапорів на Церкві та чи перевозив зброю і чи доручував нищити державні знамена, добра тощо... Я відповідав, що до ОУН не належу, нічого не роздавав, ні не перевозив і нікому не доручував ніякої зброї, нікого не намовляв нищити "годла" (орлів), ані мап, ані ніякого іншого добра "паньствоваго" не нищив. Те все я повторював майже машинально, бо завжди такі та їм подібні запити мені ставили від початку мого переслухування-слідства. До келії я приходив перемучений, виснажений тими допитами та голоден, інколи не міг нічого брати до уст. Ставало мені сумно і я неначе попадав у ходячий сон. Не було радости ні з розмови, ні з оточення, не хотів уже і в шахи грати.

— Не сумуй, Коля, — крикнув до мене Василь Лебедь і почав мене висаджувати на кінчики пріча, щоб поглянути вдолину на тих двох дівчат-в'язнів, до яких на днях прилучили ще одну, так що вже тепер ходило на проході їх три гарні українські молоді панночки, неначе лані загнані за дроти.

Я поглядав на них та передав привіт, як і нераз передше, поцілунком своєї власної долоні. Таку са-

му відповідь отримував я від тих панночок, що не жаліли поцілунків на своїх долонях і їх передавали мені для мене і для нас усіх, що тут враз сиділи зі мною. І саме в час такої німої розмови мігами, той тип, якого ми вважали, що він у нас сидить не як політичний, але як польський конфідент, поштовхнув мене ніби то не хотючи, але так сильно, що я злетів стрімголов надоліну і сильно вдарився в лівий бік до стрімкого заліза, що стирчало від прича. З болю я скрикнув. Це викликало на короткий час замішання. Той типок почав твердити, що він не хотів — “а, зрештою, ти чого там заглядаєш?”... Очевидно, що тим він сам себе прозрадив, бо його намір був таки мене відірвати від тих мімікових розмов із в'язнями-українками. Коли ж я підсунув збоку свою сорочку, і показалося, що я маю великий кровавий шрам на тілі, Василь Лебедь та друг Турчин прискочили до того типа і почали його обкладати стусанами. Він спочатку пробував боронитися, відбиватися, але таки піддався і почав кликати рятунку від ключника, б'ючи при тому сильно п'ястуками у двері.

Надбiг губатий ключник, відкрив нашвидку двері й почав випутувати, що тут діється? Закінчилося на тому, що всі ми сказали на того типа, який вдарив мене перший у бік... Хоч насправді він не вдарив, але штовхнув мене і я сам ударився, одначе, він сам спричинив цю галабурду. Той типок вийшов враз із ключником на коридор і не приходив до нас може з пів години. Опісля прийшов, і впустив його той самий ключник, але нічого не відзивався навіть тоді, як друг Герич, чи хтось інший, пробували запитати його, де він ходив?..

Щойно наступного дня ми відчули наслідок того типа і його нарад із ключником. Того наступного дня ми не могли вже дивитися через вікно на подвіря, бо прийшов ключник із двома в'язнями-злочинцями, які закрили наше віконце якоюсь темною, наче сітєрною, через котру не можна було нічого

проглянути і побачити. Але і це недовго було непо-
рушне. Ми вмовили того типа, щоб він тепер сам
направив свій донос на нас і постарався, щоб те
“сито” зняли знову геть з віконця, бо в келії і так
темнувало весь час, хоч на “світі” вже є весна, . . .
Це допомогло. Сам той тип якимось так осторожно по-
видрапував кінчики при вікні, що з того ситка мало
що залишилося. Воно ніби було і його не було вид-
но. Воно майже не пере шкоджувало, бо ми могли,
при потребі, також бачити все на подвір'ю через
продерті кінчики в рогах вікна. Лише з надвору нас
годі було побачити так виразно, як це було перед
тим.

Весь місяць березень пройшов, здавалося б, не-
замітно. Але воно так не було. Лише для мене той
час був нічим цікавий, але багато з моїх друзів по-
мандрувало — одні до Бережан, інші до Дрогобича,
і лише друг Герич був звільнений. Такі звільнення
ще не означали, що дана людина вже матиме вільну
руку в поруху. Бо бували випадки, що з в'язниці
звільняли, але накладали наче домашній арешт. Тре-
ба було зголошуватися на поліційній станції раз,
або й двічі кожного дня. Тому ми не знали, що нас
жде навіть тоді, коли мали передчуття, чи догаду-
валися з перебігу переслухування-слідства та тих
закідів, які кожному з нас висували поліція та су-
дова влада, прокуратура тощо.

Знаю, що нам проминули також Великдень Свя-
та у в'язниці. І тим разом співали нам з вулиці
“Христос Воскрес!” Але то вже був у тому часі та-
кий стан, що кожний з українських політичних в'яз-
нів знав, що довго в ходорівській в'язниці він все
одно не буде сидіти, бо наближається час якогось
вислідку: або домів, або на постійне “зголощування”
на поліції, або до котроїсь дальшої і більшої в'яз-
ниці: Дрогобич, Бережани, а, може, і “Червони
Кшиж” . . .

Нас майже півтора тижня не виводили на по-
двір'я на прохід. А так того проходу бажалося! Бо-

дай тієї півгодинки бути на свіжому повітрі, для нас видавалося якоюсь ласкою, якої всі домагалися, а її не було. Вже були інтерпеляції нашої оборони і Комітету несення помочі в'язням, але це все оставалося на обіцянках.

Аж одного ранку розкрилися вшир двері і губатий ключник наказав мені та ще декільком політв'язням зібрати свої речі і бути готовим... Він не докінчив. Не сказав, чи це означає звільнення, чи перенесення, чи переїзд... Але ми насторожилися і відчували, що незабаром настане якась зміна. Все одно яка, але ми всі ждали зміни. Немає нічого такого інтересного для в'язня, як почути "Забирай свої речі і виходь!"... Саме на той поклик ми ждали. Не минуло й години часу, як ключник знову відкрив двері та крикнув "вистемпіць на коритаж!"

Мене вивели враз із ще одним в'язнем та повели просто до суду, де ми розписалися та прийняли до відома, що нас звільнено, але з вимогами зголошуватися щодня двічі на поліції...

НА ВОЛІ . . .

Ще у суді на коридорі ми зустрінулися знову з Васильком та ще з одним політв'язнем, що також мав подібну, до нашої, долю; тобто мав зголошуватися на поліції лише раз на день. Василько також мав зголошуватися раз на день — лише мені присудили зголошуватися двічі на день і точно визначили час: перед полуднем, година 11-та та перед вечером, година 5-та. З **таким** багажем ми попрямувати прямо Стрийською вулицею у напрямі домів.

По дорозі Василько розповідав мені свої переживання на "чвірці", бо нас були скоро розлучили і він попав до кімнати ч. 4. Там, як казав Василько, також був "свій вар'яг", якийсь батяр із Львова, що сидів тут за авантюри, якісь розбої чи побої; словом, за бійку. Він часто співав ту саму пісеньку, такого змісту:

“О дванастией годзіне, вишедлем на Львувф,
 Там споткалем поліцаю, — авантюра знуф!
 Я му в бжух! — аж му забембняло,
 Єстем хлопак, якіх мало . . .
 Але му сен ніц не стало,
 Біць го еше, бо му мало!..”

Якщо ключник накричав на нього за ту пісню,
 то злодюга починав іншої співати, яку “тягнув” на
 українській мові:

“Сонце сходить і заходить,
 А в моїй тюрмі темно;
 Вдень і вночі вартовії стережуть моє вікно.

І далі:

Ти дівчино, дівчинонько,
 Не знущайся наді мною,
 Ту тюрму я перебуду, і стрінуся ще з тобою:
 Ти ще впадеш на коліна, будеш землю цілувати,
 І мене ще молодого, будеш просить і благати...”

Ці пісні — різні версії вже давніше відомих тю-
 рсмних пісень, слова яких той типічний батяр пере-
 кручував, як хотів і тягнув поки знову ключник
 влітав до келії та бив сильно ключами по дверях.
 Однак ключник ніколи не вдарив того батяра, бо
 він напевно був би йому відразу на місці віддав, без
 надуми. Такі випадки в нас у в'язниці вже трапля-
 лися. Але після таких ексцесів, звичайно, в'язня ка-
 тували до безтями та саджали у підвал одинцем між
 щурів.

Дуже тужно, інколи, затягав той батяр по-укра-
 їнськи пісеньку, яку часто повторював, бо то була
 така лірична і любовна, як ось:

Коли б ти, милий, мене покинув,
 І знищив наші любовні дні, —
 Тоді я, милий, з туги загину
 І слід пропаде по мені . . .

Прийду до тебе, хочай мертвая,
Та знищу я твою душу . . .

Василько приспівував мені ті пісні, які навчився у тюрмі, й так ми наближалися до Кременівки, польської колонії, яку тут заснували польські переселенці з Познанщини. Осілися вони на панських ланах, і так стало селище-колонія, мешканці якої нераз робили багато клопоту сусіднім українським селам та містечкам. Ті польські колоністи часто заходили на сусідні українські села на весілля та робили всякі напасті, бійки, насильства тощо. Але одного разу їм, тим колоністам справили "бобу" українські хлопці в громаді Чорторія. Там тих нахабних поляків так збили, що шістьох "стжельцф" таки повезли підводами прямо до шпиталю. Так закінчилась польська напасть раз і назавжди. Більше ті польські нахаби не показувалися по українських селах.

Минули й Жираву та приспіненим ходом прямо добігали до рідних хат. По дорозі нас вітали, розпитували, раділи враз з нами. Ми на волі! Стриянка Меланія перша вийшла мене привітати, бо це було по дорозі й плакала над мною, хоч я живий, а не на марах . . . Мені було ніяково й я не знав чого люди плачуть наді мною? Серед привітань появилася моя сестричка Стефа і вона також почала плакати враз з другими. Я був ще замолодий і не знав сам, як серед такого гамору поступити, чи самому також плакати? . . . Та, замість плачу, ми, оба з Васильком, вибухнули голосним сміхом і почали переплітатися різними жартами з в'язниці. Те помогло. Зустрічні і собі почали жартувати та сміятися.

Серед валки людей мене впровадили до кімнати, де лежав мій рідний батько. Він важко хворий. Його похуділе обличчя та довгі руки й пальці лежали побіч худого тіла. Та, колісь велика і кремезна постать, тепер була така немічна й худа, що я таки настрашився, бо думав, що батько вже помер,

або вмирає таки мені на очах. Батько в тому часі спав.. Ми його не будили. Нараз він ворохнувся і, побачивши мене, сам піднісся і сів на ліжку. Всі присутні надзвичайно здивувалися, бо батько більше як два місяці вже зовсім сам ніколи не вставав. Така велика була реакція в той момент, коли батько мене побачив, що він з того зворушення хвилюю доістав силу сам підвестися на ліжку. Мало того. Батько почав мене розпитувати, чи мене там дуже били, чи я бував дуже голоден, чи маю якісь рани на собі від побоїв тощо. Я відповідав, що мене били, але ран вже не маю. Все загоїлося.

— Мамо, подай йому їсти. Чого ж ти не нагодеш його!? — такими словами звернувся батько до моєї матері.

Мати якось так почала виправдуватися і вийшла з хати приготувати їжу для мене. Батько почав мною дуже опікуватися. Наказав покликати сусіду, Данила Козака, і наказав всім поприходити та послухати його заповіту... Батько раптово яоч процедуру переміни заповіту, який він вже був зробив ще перед моїм приходом домів із в'язниці . . . Все це діялося раптово і мати не знала, що це все має означати. Я попросив вийти і батько мені наказав не баритися ніде, бо він має велику справу для мене. Цією "справою" мав бути змінений останній заповіт батька. Батько хотів тепер мені оставити половинну майна та грошей. Очевидно, що я спочатку не був у курсі справи. Коли ж про все довідався, почав просити батька, щоб нічого не міняв. Хай буде все так, як він уже зробив! Одначе, батько настоював на своєму. Щоб тому перешкодити, я старався відкласти до наступного дня. Батько погодився. Він ще казав винести два крісла та стіл на подвір'я і сам вийшов та сів враз зі мною біля столу і почав мені розповідати про все те, що було з ним: як він захворів і як ждав на мене. Дуже мене батько жалів, і мені було невмовнно прикро все те слухати.

Настала нічка. Батько положився сам до ліжка... В 5-ій годині ранку прийшла до мене тихцем моя мамуся з вісткою: Коля, наш тато помер!.. Щойно дух спустив... — казала мама і закрила обличчя хустиною. Мати плакала...

— Мамо! Як же ж тато помер, як він щойно тепер був біля мене. Він підсував сам правою рукою ковдру на мені і поправляв простирало... Батько мене поблагословив знаком хреста... і відійшов!.. — це були мої слова до матері...

Вірте, або не вірте! Батько мій помер і перший мене відвідав, як лиш дух його з тілом розлучився!.. Я навіть сьогодні згадую той квітневий ранок, як батько мене відвідував зараз після своєї смерті... Я виразно бачив білу постать свого батька, як наближався так лагідно й тихо, щоб нікого не розбудити. Та я вже не спав. Мабуть я не спав, або спав дуже мало цієї першої ночі на волі. Всякі зміни і переміни та враження були такі багаті, такі живі і свіжі та великі своїм змістом, що я і спати не міг. Мир душі мого Покійного Батька Матія!

ПОХОРОН БАТЬКА

Це була перша і дуже велика втрата в родині. Ми всі були тією втратою прямо потрясені до глибини. Не лише біль, але і те непевне завтра, стояло перед нами, головно тими, що ще були малолітніми і не могли навіть вповні здавати собі справи з тією великою втратою, бо нам бракло не лише батька, але й того, хто кермував всією великою родиною, а також і ніс сам відповідальність за нас усіх. А тепер: сталося. Ми осталися сиротами.

Наша доора мамуся wraz із найстаршим сином, Степаном, зайнялися похоронами, бо покійний бать-

ко мав таке бажання, щоб найстарша дитина йому, як то він ще за життя казав, “замкнула навіки очі”. Тож Степан прийшов негайно, як лиш довідався про смерть батька та давав зарядження, що кому й як робити. Мені наказав подати телеграму до кузіна Володимира в Бродах, а також повідомити всіх знайомих та рідних тощо, які повинні б взяти особисту участь в похоронах нашого батька, що за життя так багато піклувався великою родиною.

Степан наказав мені також ровером розїжджати по тих родинах, кому треба дати знати про смерть і водночасно про дату похорону. Дату було устійнено на третій день після смерті, а години ми самі ще не знали, тож я мав повідомити лише про день похорону батька. Зміст телеграми до Бродів був короткий: “Володю, приїжджай. Наш Тато помер. Похорон у четвер . . . — Степан”.

Я давав собі раду і ровером скоро обїжджав, де було треба, і мав ще трохи часу на роздуми, бо якось мені було страшно повертатися додому, знаючи, що застану батька на катафальку . . . Одночасно я зголосився на поліції в Підністриях та заявив, що мені помер батько і я не встиг щораз приходити на зголошення, бо маю родинні обов'язки, зв'язані з похоронами батька. Поліція прийняла це до відома та звільнила мене на три дні від зголошень . . .

Вертаючись додів, я відчував таке перемучення і втому, що мусів сісти над берегом річки Дністра, понад яку я повертався додів, щоб відпочати. Відпочиваючи, мені перед очі чомусь почали снуватися наче привиди того, що минуло. Віддавна я ніколи не думав про те, що було, але мріяв про те, що буде зі мною; а тут раптом мені перед очима, наче на фільмі, показувалися образи-картини минулого. Пригадав собі, як то одного разу мене мій батько сильно вдарив якимсь предметом по спині і з того я був аж захворів. Удар був сильний, а тому, що я був невинен, це мене боліло стократно. Мені покотилися сльо-

зи. Мій батько тепер вже не живе... Я хотів позбутися тих привидів і думок, але то мені не вдалося... То знову пригадав, як то мама сміялася з мене, як я їй розповідав про те, що я знаю, чому люди вмирають... А то тому, що старі не хочуть рости догори, лише ростуть в долину і стають такими малими, маленькими, як песики, і тому вмирають... Таке поняття про смерть було в мене ще в дитинстві. Та тепер, як я став свідком, що мій батько помер ще не дуже старим, бо прожив всього лише 63 роки, і був ще прямим та високим — і все одно помер... То знову пригадав собі, як то мій найстарший брат Степан підкидував мене так високо вгору, і нараз зловив за руку, перекрутив мене та при тим зовсім вивихнув мені руку так дивно, що вона крутілася в пахві на всі бски, неначе не моя... Пригадалося мені також і весілля, яке відбувалося в нас. А останнє весілля я вже таки добре тямив. Тоді виходила моя сестра Марійка замуж і при такому весільному гаморі я дуже жалів, що Марійка має від нас відійти геть — та плакав. Мене почала одна молоденька сваха успокоювати та "цілювати кучері", як вона казала, і це так мені сподобалося, що я почав і її цілувати куди попало, навіть і в уста... Хоча вона брала мене в танок танцювати, але я не вмів... та цілувати якось навчився. Все те побачив батько і дав мені знак вийти. Я вийшов, а при тому отримав поличника: "Ти сорому мені наносиш!" — сказав батько і вдарив мене по лиці...

Я при тій згадці неначе прокинувся. Мені стало жалко себе і батька. Де мій батько тепер є? — думав я. Встав і попрямував додому, бо вже починало смеркатися.

Мати раділа, що я все полагодив і відіслала мене до сусідів, щоб я там відпочивав та і переночував. Ту пропозицію я радо прийняв, бо нічого весь день не мав в устах, мав не лише спрагу, але й відчував трохи голод та втому.

Наступного дня наш покійний Батько був вже

“наряджений” і лежав високо на катафальку; по обох боках було багато високих та грубих свічок, всі запалені й ліниво блимали, а дяки голосно читали “Псалтир”. Таку сцену застав я, коли наступного дня прийшов знову до хати. Мати плакала. Її очі були дуже вимучені та почервоніли від сліз і від терпіння. Нас оставалося ще четверо дітей неповнолітніми... Наймолодший Григор мав всього 8 років. Він навіть вповні не здавав собі справи, що остається сиротою, що батько більше не заговорить та не порадить “мізинчикові”, якого найбільше любив . . .

Я вдивлявся в худе та запале обличчя покійного батька, роздумував над кожною деталлю з минулого. Сам не знаю, чому так зі мною бувало... По хвилині я вийшов до другої кімнати і тут застав таку сцену: мій швагер Теодор , якраз преспокійно наповняв свої кишені срібняками, які витягав із слоїків, що стояли наче сироти у відкритій шафі. Це була велика, подвійна шафа, у формі кренесу, й мала подвійні двері вдолі й на горішній частині. Тепер хтось це повідкривав і ось така сцена . . .

— Бачиш скільки тут грошей? — відізвався Федір, зловлений на гарячому... Ще хто чужий покраде те... — і він далі поправляв свої кишені, які вже були переповнені дзвінкою монетсю.

Не знаю, що я йому відповів, але то було щось таке, не дуже приємне, і він оставив мене самого серед відчинених шаф. Більше я не бачив свого швагра весь день. Мабуть, він був перемучений і пішов відпочивати . . .

Ця сцена поділлала на мене дуже потрясаючо. Весь день проминув мені серед туги, плачу і якоїсь майже розпуки. Я відчув таку самоту, що мені видавалось, що моя мати не дасть собі ради не лише зі швагром, але і з нами, і все те майно розпадеться, розкрадуть його, і ми будемо осамітнені й ограблені до нитки. За якийсь час у моїй душі настала реакція. Я почав відчувати присутність Божого паль-

ця, тієї Рухи, що всім кермує, і нікого не опустить, коли хто просить помочі в Бога... Мої думки полинули до висот, до Бога, десь високо і далеко, де має тепер перебувати душа мого батька... Це мене заспокоїло.

Наступну нічку я просидів біля домовини батька... Настав ранок. Людей приходило чимраз більше і більше. Ще вчора ввечері була відправлена Панахида. Її відправляло двох священиків: о. Євген Тарнавський та о. декан Винницький із Залісець. А сьогодні приїхав ще священик із Ліщина. Це також був добрий приятель мого покійного батька. Похоронні відправи тривали досить довго. Але мене вже ніщо не мучило. Спокійно поплакував враз із іншими членами родини, якої так багато зійшлося, що я і не знав, що ми маємо таку велику родину. Приїхали з Бродів, з Волині, з Кремянця, рідні, яких я досі ніколи й не бачив. Після відправ у хаті, забрали домовину на підводу й повезли поволі до церкви. Тут відслужено Службу Божу. Було багато "подякувань", і остаточно відправлено домовину на цвинтар і спущено до виготовленого гробу, де було місце також і на других членів родини. Все вимуроване, наче пивниця. Там спочив мій добрий батько. Вічна Йому Пам'ять!

ПІД НОВИМ СТЕРНОМ

Після похорону ми всі відчували велику пустку і брак того керманича, батька, що був для нас усім: батьком, помічником, порадником, суддею та кормителем і опікуном.

Найстарший брат Степан та всі три сестри були вже на "своєму" і до нас інколи лише приходили розрадити маму. Найбільше опікувався нами найстарший брат. Він таки незабаром, після похорону, прийшов до нас та почав помагати мамі порадами,

як і що зробити: те оглянути, там доповнити, те заплатити, відтам побрати і все те ладнав мудро й щиро. Він переглянув, мабуть уперше за своє життя, велику валізу-куфер, що стояв у коморах, наче яка величезна півкругла, помальована на зелено, бочка. Там було повно паперів, документів, якихось печаток, а навіть щось у роді прапорів, синьо-червоною краски. Степан все те розглядав, стріпував пил та немало чудувався тому, бо він ніколи того не бачив. Батько за свого життя нікому нам ані словом не говорив, що там у тім куфрі крилося. Мати дещо про те знала й казала все оставити, аж до часу, коли підростуть усі діти, тоді будув думати, що з тим зробити.

Я особисто мало тим інтересувався . . . Переді мною було навчання і триклятий примус зголошуватися на поліції двічі на день. І тут брат Степан скоро порадив. Він казав негайно написати листа і порученою поштою вислати його до прокуратури у Бережанах і там просити в тім листі дозволу продовжувати та кінчати науку в Малій Духовній Семінарії в Рогатині. Другого листа оформив та сам особисто завіз до Бережан адвокат д-р Стронціцький, що був нашим правним опікуном.

Сталося, що я вже незабаром знову опинився в Рогатині. Тим разом я почав надзвичайно пильно вчитися; побирав всякі предмети, що мені їх бракувало, й коли показалося, що з мене учень таки добрий, мені порадили просити в ректора дозволу здавати матуру і приготуватися одночасно до здачі всіх потрібних предметів, а здавши їх щасливо — готуватися до матури. Такі пляни і така можливість мене так захопили до науки, що я днями і ночами сидів над книжками. Я навіть перечитував всякі лектури, потрібні до матури, а між ними, перечитав я також трилогію Богдана Лепкого. На мене надзвичайне враження зробили ті місця в трилогії, де була мова про зраду полковника Іскри та про

зраду Кочубея. Я над тим нераз і продумував та, прямо кажучи, плакав із розпучи і жалю над дальшою долею гетьмана України Івана Мазепи.

Всі предмети мені приходили надзвичайно легко і я поглищував їх та впорядковував у своєму умі з успіхом. Одначе математика приходила мені вже не так легко. Тож до помочі мені прийшов мій старший колега Теодор Парадовський, що якраз минулого шкільного року закінчив матурою Малу Духовну Семінарію у Львові. Він щиро помагав мені та весь час запевняв, що і математику знатиму, бо він pomoже. І справді, я почав і той предмет засвоювати собі дуже основно і успішно. Здавалося, що все буде найкраще, і я за дозволом, який мені обіцяли дати, матиму відразу й матуру ще таки цього року. То було б знаменито. Я на протязі 17-18 року свого життя закінчу середню освіту... Не одну нічку не доспав я лише тому, щоб більше навчитися, щоб більше ранком прочитувати навчальні предмети; бо ранком є "свіжий розум" у голові — як нераз мені казали ті, що мені співчували та раділи враз зі мною, що я переборюю так успішно всі труднощі і що в'язниця не полишила на мені великого сліду, а навпаки, дала мені повноту сил, нового запалу і сильну віру в себе та постанову бути кращим, мудрішим і второпнішим від тих, що мене переслідували. Тепер політична сторінка була для мене відсунена, і весь час переді мною був для науки, якій я видавався так пильно, і щиро, і всеціло, як, мабуть, ніколи досі!

Я вчився і в школі і поза школою. Від сходу сонця до його заходу! Вже перед сходом сонця я вставав, мився холодною водою і вибігав швидкою ходою ген, аж до єдиного парку в Рогатині, що був якраз побіч залізничної станції. Там я перебував і пильно вивчав усе, що було мені предложено, аж до часу, коли треба було заходити в класу. Після виходу з класу я лиш пообідав і знову виходив у

напрямі городів, що простягалися таки зараз побіч шкільного будинку, сідав будь-де в холодку, і вчився, вчився аж до смерку. Сонце вже гарно припікало і я нераз шұкав тіні між будьякими деревами, тікаючи від товаришів, щоб у самоті продовжувати навчання та вив'язатися з тим якнайкраще.

Вже були перші приготування до передматуральних іспитів і я радів, що ось буду між тими, що стануть дозрілими — а потім праця і боротьба . . .

Одного гарного вчасного ранку, як звичайно, сидів я у парку біля залізничної станції та вивчав якийсь предмет. Ще трохи і я мав вже поспішати до класи, бо наближалася пора. Аж тут, наче з-під землі виріс мужчина один, а за ним другий... Перший приступив до мене та коротко по-польськи промовив: "Ходзь пан з нами! Пан єст арештовани!.." і без дальших слів підсунув кайданки і заложив мені їх на руки. Я не пручався, бо він подав мені перед очі виказку, що є тайним поліцистом, тож і так не було ані часу, ні ніякої можливості тікати. Що я напросився, щоб завели мене наперед до гімназії, щоб я сказав, що зі мною сталося — ті "шпіцілі" не пустили мене ані на крок від себе і сказали, що мають наказ мене негайно доставити до в'язниці у Ходорові!..

Лише Бог єдиний знає, як на мене це жахливо подіلالо! Я відразу усвідомив собі, що це є помста, а ніщо інше, то засоби польської поліції за всяку ціну не допустити мене до матурі, а радше посадити щераз до в'язниці, щоб тут "навчатися"... Я ще і ще прохав тих детективів бодай потелефонувати до ректора, щоб дати знати, де я тепер знаходжуся! Мої слова зігноровано та безоглядно всаджено мене до поїзда, що наче спеціально ждав на мене... І так за кілька годин ми приїхали до Ходорова . . .

Боже, я знову вступаю у ту саму брудну та вошиву "одиначку". Все те мене приголомшувало і я наче не жив, лише висів у повітрі. Ні їжа, ні сон, ні ніякої надії. Пересидів цілу нічку не роздягаючись і так більше "куняв" та мріяв, якби то звідсіля щезнути!.. Ніхто до мене ані не приходив, ані мене не питав; ніхто мені не давав ні ради, і поради — словом, за мною зачинено в'язничні двері і все закрито. Я добивав себе думками та розпука розсаджувала мені душу і серце. Так бажалося, щоб щось таке сталося: щоб або вогонь, або бомба, або якийсь насильство, або війна, або навіть смерть змінила це моє безвихідне, безвиглядне і таке жорстоке становище! На волі я навчався і втішався весною-літом, природою, а тут, раптово, знову опинився вдруге у тому гнусному в'язничному куті . . .

Аж третього дня мене покликано до суду та відразу поставлено питання: чому я не голосився на поліції, хто мені казав покидати самочинно терен і виїжджати до Рогатина і т. п., і т. д. Я почав в'ясувати все, що знав: казав, що вислано порученого листа до прокуратури у Бережанах та що адвокат д-р Стронціцький також у моїй справі їздив особисто до Бережан, тому та на тій підставі я поїхав до Рогатина продовжувати свої студії . . .

— Пан написав, а ма пан зезволене? . . . — поставив мені питання той чоловік, що мене вишитував, і котрому я відповідав . . . І на це сакраментальне питання, я, на жаль, не мав відповіді! Я не мав ніякого дозволу від нікого. Я виїхав до Рогатина лише на основі порад самого нашого адвоката д-ра Стронціцького. Показалося, що я сам при собі мусів мати такий дозвіл від прокуратури, а не адвокат! Адвокат запевняв, що він сам це поладнає і я напевно матиму можливість побуту в Рогатині. Насправді я таку можливість міг мати лише аж тоді, коли враз з тією "можливістю" матиму при собі і окреме письмо-дозвіл з прокуратури. Того в мене не було!

Хоч як я сподівався скоро знову вийти на волю та відразу їхати до Рогатина, то процедура ще тривала 8 днів! Мене це вимучило та так насторожило ворожо до польської поліції і до того “паньства”, що держить мене у в'язниці, що чуть не розплився із пересади та злоби. Одначе, і те мені не помагало. Можна було злоститись до схочу, але далі сидіти у в'язниці.

Нарешті поладнано. Прокуратура мене умовно звільняє від арешту з тим, що там, де я буду — мушу двічі на день голоситися в місцевій поліції!

Та, хвала Богові і за це! Я постановив відразу їхати до Рогатина. Але моя мати та родина, а головне сам адвокат, порадив мені приготуватися краще на всяку можливість і ніде не виїжджати. Натомість мій найстарший брат, Степан, радив мені все зробити, щоб більше не попасти до тюрми і радше утікати, або скриватися, поки не проясниться атмосфера і не перестануть мене переслідувати. Др Стронціцький був цієї думки, що поліція є на якомусь сліді і тому мене так сторожко держить під своїм оком. Що далі, він не знає, але я мушу бути тотовий на арешт кожного дня, а навіть кожної хвилини.

Серед тієї мряковини, що зайшла на мій життєвий шлях, я сам не знав, що маю робити. Котрогось дня з черги відвідав мене друг Теодор Парадовський і сказав, що з Проводу є наказ, щоб ми оба вже негайно почали берегти себе та стерегтися, бо мають початися нові хвилі арештів. Тож все це вплинуло на мене, що я ніяк не міг знову поїхати до Рогатина. Я далі вчився, куди лише ходив; кожну хвилину використовував на поширення знань, потрібних для видержання магурі, але ніщо не змінялося, і я мусів перебувати вдома та щодня двічі голоситись на поліції. Це мене виснажувало, насторожувало та й озлоблювало ще гірше. Декілька разів вечорами ми оба з Парадовським ходили з певною метою, щоб

мати добре алібі перед поліцією — до с. Залісці, до родини Вербовських, де було три гарних панночки. Це була інтелігентна українська родина, але їхні стрийки зі Скольного були вже поляками, і їхня дочка Л. ходила до учительської Семінарії в Стрию та інколи перебувала також у Залісцях. Треба було, щоб якимось мати таке алібі, що ми нічим не інтересуємося тепер, лише любовними пригодами та романами. Наскільки це нам вдалося, сьогодні годі твердити, але це мені особисто таки потім придалося. Ті знайомства стали мені в пригоді ще таки того самого року, як я вже рішився, згідно з наказом Проводу, податися через Карпати до Чехо-Словаччини. Та про це — пізніше.

Наступного тижня польська поліція почала — крім того, що я правильно щодня двічі зголошувався на поліції — ще двічі на ніч сама приходити до нас і контролювати, чи я є вдома, чи ночую в хаті? Такі часті будження нас перемучували та і денерували мою мамусю і вона гостро запротестувала проти того нахабства поліції, повідомляючи про це поліцію та судову владу в Ходорові. Це допомогло настільки, що дозволили мені спати... на дворі, десь під дахом, бо поліція всеодно буде до нас приходити на контролю.

Бували ночі, що я зовсім не спав. Нераз вичерпаний недоспаними ночами, я не міг і заглянути до книжки чи до зшитка. Вже не заводилося мені на науку, але наглила справа самого перебування на волі.

Під час однієї днини, коли я досипляв недоспану нічку, прийшов до мене друг Т. Парадовський та почав випитувати мою маму, де я дівся? Мене не було, бо саме в тому часі я "зарився" глибоко в солому, якої в нас було багато в стирті за стодолюю, і там спав "сном блаженних". Снівся мені дивний сон, що перебував я у себе в хаті, і був живий мій

батько та сумно дивився на мене і казав (радив мені), щоб я переховувався в туалеті, який стояв у нас на дворі, віддалений від хати може на 50 метрів. Дальше снилося мені, що до нас на подвір'я приїхав великий лицар на червоно-гнідому коні, підійшов до мене, саме в час як я мав оглядати той туалет, в якому мій батько радив мені переховуватися... Той лицар задержав коня та промовив до мене гарною українською мовою: "Миколо! Не тут тобі місце! Тут не переховуватися тобі! Ти мусиш опустити дім! Додому ще повернешся! Я тобі допоможу! Я, Мазепа, Гетьман України!" ... Саме при закінченні тих слів Гетьмана України Мазепи я почув голосні оклики: "Миколо, Миколо! Де ти є?" ... То кликала мене моя добра мамуся, що враз із Парадовським шукали мене.

Я прокинувся. Сон мене і гнобив і прямо настрашив. Він був такий виразний, що забути його я не міг ніколи! Я не забув його і до сьогоднішніх днів.

— Маємо наказ Проводу негайно опускати ті терени. Хвили нових арештів уже почалися! — промовив Парадовський і тягнув мене за руку, бо я ніяк не хотів вставати, хоч уже висунувся з кривки наверх.

Все ж мені здавалося, що треба ще підлождати. Я ж не приготований до втечі... І, де тікати?... Куди? — питав я Теодора. Він не відповідав. Моя мамуся була затривожена, одначе, промовила перша:

— Дитино! Тікай з цього місця, щоб поліція тебе не посадила знову! Краще бути на волі, навіть голі, коли не будеш в Рогатині, бо Бог тобі допоможе... часи зміняться! Ти ще своє не втрачуй...

Ці мамині слова мене наче прорухали. Я встав і був готовий йти! Але, де йти, куди? — Того не знав ані я, ані Парадовський.

Аж надвечір до нас приїшов мій найстарший брат Степан. Він порадив: Якщо є наказ усунути з цього терену, то треба той наказ виконати без вагання!

— Я маю плян — і він почав нас потішати, що все буде в порядку. — Тут довше не можете перебувати, бо є докази, що крім поліції, за вами слідкують ще таємні “шпіцілі”. Вони заглядають попід деревами у саду, а навіть підсуваються ровами, щоб лише вас дослідити та почути вашу розмову і “накрити вас”... — продовжував брат Степан. При тому він передав мені до рук 29 американських доларів. Я тих грошей ще досі ніколи не бачив, ані не мав. То були зеленої краски довгі паперові банкноти, які я старанно всунув, не перечеисляючи, до кишені. — Я приготую веза. Вас заберу аж під селом Межириччя. Мусите перевестися човном на другу сторону Дністра, а я буду ждати по дорозі, або вас сам дожену, ще не переступаючи нашого пасовиська, що за рікою... — вяснював мій брат, якого ми тепер слухали вповні.

Показалося, що ані я, ані друг Теодор Парадонський не знали як тікати, де тікати і коли тікати. За нами ж удень і вночі слідкує польська поліція. До того Теодор, хоч старший за мене пару років, ніяк не виказував ані більшої відваги, ані потрібної второпности і, коли б не мій брат Степан, нас, мабуть, поліція була б “накрила” таки ще перед тим, нім ми самі були б рішилися, де і куди тікати?... Теодор був єдиною дитиною, єдиним сивом у своїх батьків. Отже, не було ніякого побоювання, що ми можемо собі взаємно пошкодити, але навпаки, була певність, що ми можемо собі спільно допомагати. На тій підставі та з цією вірою нас випроваджали наші матері: моя мамуся — Аквілена та його, Теодора мамуся — Марія.

Коли вже здавалося, що ми маємо все готове до втечі, то у час того ж вечора ми одержали штафетку, де була мова про те, що ми маємо ждати на остаточне рішення у нашій справі... От тобі справа! Мені особисто було все одно, але Теодор і його мати була думки, щоб не ждати на нову “штафет-

ку”, бо буде пізно — нас напевно половлять і відведуть до в'язниці! Стало на тому, що ми будемо скриватися, а я перестаю вже від завтра зголошуватися на поліції — моя мати скаже, що нас забрали якісь поліцисти, що були в цивільному одязі, якраз попередньої ночі і повезли не відомо куди . . .

Щоб не розходитися з наказами Проводу, ми оба почали скриватися відразу від того дня, як я не зголосився більше на поліції . . . Пішли ми в поля та першу ніч перебували в лісі, недалеко Підністрян — “Пастивник”, там і ночували з тим, що наш евентуальний вихід мав відбуватися попри поля-лани “Сільського”, в сторону Руди, і так посувалися далі на Ляшки Горішні й Долішні, щоб поближче до лісових масивів, які простягалися від Роздолу аж до Львова. Це були т. зв. Миколаївські ліси. Та в них ми перебували зовсім коротко. Ми знову попали на зв'язок і нам виразно сказано, що від тепер ми мусимо промишляти самі своєю втечею і нам дорадковано податися у напрям Карпат, а не в напрям Львова, бо там скоріше попадемо в пастку. Також нам переказано, що вже йде поліційна погоня за нами, щоб ми ще більше зосереджували свою увагу та ніде нікому, по можливості, не показувалися, бодай на тім терені, де ми є пошуквані та де нас знають . . .

Тож протягом тижня часу ми знову були влома. Тут довідалися цікаву новинку. Попередньої ночі на наш дім напали вломники-зłodії та викрали багато всяких речей, як кожухів, годинників та всякої старої біжутерії, яку держав ще покійний наш батько — і все те частинно вивезли, а решту було врятовано. Мій брат, Іван, що також був уже підозрілий польською поліцією, та хоч ніби ніде не зголосився, але і не бажав попасти в поліційні руки й ночами перебував поза домом, саме в часі, коли зłodії вивозили те двома підводами і були вже на пороні,

переправляючись Дністром на другу сторону, — побачив, як один чи двох бандитів тікали з нашого подвір'я якраз у час, як він наближався домів. Він відразу побіг швидко до сховку, де передержував кіса, і почав обстрілювати ту злодійську шайку на пороні. Не відомо скільки він наробив їм шкоди, одначе спричинив між ними неабияку паніку. Вони нашвидку почали тікати, але встигли ще виїхати підводами з порона та втекти у напрямі села Межиріччя.

Вони оставили чотири великі міхи всякокого добра, головно хутер, на пороні і брат забрав це домів. Також розповідав мені брат, що тієї самої ночі злодії були вкрали пару наших коней, але на другу ніч коні самі прийшли додому, мабуть, повтікали або їх випустили, бо не так легко було їх провести. Наші коні були годовані добре, молоді й буйні. Цікаво, що злодюги не викрадали нашого коня-огера, мабуть, тому, що він бив ногами кожную чужу людину і кидав зубами під себе та топтав передніми ногами. Такий випадок ми вже мали й це нас коштівало більше, як самий кінь.

Вислухавши тих новостей, ми переправилися човном повийце, між лозами та прямували у напрямі Межиріччя, бо таку трасу ми мали вже вироблену заздалегідь. Брат Степан так, як було сказано, на брав у віз конюшини й мав наче б то якусь стару борону наперек, і так вижидав на нас у долику, де кінчалися наші пасовиська, а починалися вже поля Межиріччя.

ОЙ, НА КУТИ ДОРІЖЕНЬКА, НА КУТИ, НА КУТИ . . .

— Я покіннув Рідну Землю, не можу забути! . . .
— могли б ми були так підспівувати собі, коли по-
влазили на підводу і рушили в далеку, незнану до-
рогу. Брат мій, Степан, все зробив, щоб ми могли
їхати на підвозі, бо, казав, що ми ще й так “нахо-
димосся” пішки, аж нам попід очі посиніє . . . І, не
помілився. Ми їхали гарненько нічкою і переїхали
щасливо перше село Межиріччя. Нічка така теп-
ленька, мила, що наша подорож, хоч примусова, але
виглядала наче прогулька на відпуст, або поїздка
десь на села “до дівчини”, лиш, на жаль, нам тепер
не до романтики було на душі . . .

Ми сиділи обое з Парадовським, як сироти на
покутті, та час до часу промовили якесь слово до
брата Степана. Він також не мав гумору і був ще
більш мовчазливий, як звичайно. Він ніколи не го-
ворив забагато, а тепер то й поготів: мовчав навіть
тоді, коли між собою перешіптувалися й мені якось
було аж прикро на серці. Він же найстарший мій
брат, мав вже свої окремі проблеми. В нього ж двоє
малих діток, він їх оставив і, не зважаючи на певні
перепони зі сторони своєї дружини, таки рішив нас,
“блудних синів” вивести з “египетської неволі”, із
рідної землі “перепачкувати” ген за кордон. Ми
їхали в напрямі чехо-словацького кордону, до якого
ще було понад сотню кілометрів, якого ми досі ні-
коли й не думали переступати. Аж тут маеш: самі
їдемо і ще нараджуємося по дорозі з Парадовським,
як то буде виглядати, як ми будемо переходити . . .
“І як той кордон властиво виглядає?” — питав мене
Теодор, а я, ніби якийсь знаток, пояснював йому,
що то такий мусить бути рів і палі . . . Так мені
видавався той невиданий досі кордон, і так я по-

яснивав Парадовському, а він слухав, як телятко, і потакував мені; ані словом не противився і не казав, що, напр., той кордон виглядає інакше... А я сам того бажав, щоб Теодор щось промовив і від себе або мені заперечив, або й дещо доповнив та поправив моє "знання" державних чи то міждержавних кордонів...

Коні добрі, тупцювали не дуже швидко, але таки ми чимраз далі віддалялися від дому та від відомих нам теренів і коли ми поминули село Волців і опинилися вже в Іванівці, то вже був терен, де ми дуже рідко передше побували. То був уже інший повіт та й інший округ діяння. Тут бували також по селах і містечках українські діти та молодці й також належали, або хотіли належати до ОУН, тієї організації, що охоплювала та потягала до своїх рядів усю не лише інтелігентну, студіюючу молодь, але й молодь селян, робітників, крамарів, ремісників тощо, словом — майже вся тодішня українська молодь або належала вже, або симпатизувала і духовно та ідейно таки була приналежна до ОУН і її дії сприймала широко, захоплено й радо. Бажанням тодішньої молоді було ставати в ряди тих, що були відважними... ми ставали, або могли стати навіть героями і бойовиками в рядах ОУН, тієї Організації Українських Націоналістів, за якими так жорстоко полює польська адміністрація: поліція, судівництво, організації косцюлків, різні спортові СОС-и, "млодзєжи" і тієї шовіністичної наволочі-поселенців, що самі всадовилися, як колоністи на наші Рідні Землі й тепер на спілку з поліцією вишукують "моллойцуф" з ОУН, щоб їх запроторити до польських завошвлених, брудних і голодних тюрем, щоб зробити ту молодь нездібну до змагу і праці!

Такі були не лише заміри, але й практики польського шумовиння, тих нахабів і "стружув безпеченьства" скандального польського "паньства", яке вже за пару років пізніше розліталосся, немов штучно зіплений глиняний паял!

Та ось ми тепер переїжджали тими українськими свідомими селами нашого Підкарпаття, всю нічку їхали “наверху”, наче справжні подорожюючі, що їдуть десь у далеку цорогу за ділами, а днями, вже від самого ранку, як лиш починало на світ світати, ми оба з Теодором скулювалися на всі погібелі, лягали на дно підводи, а брат Степан понакривав нас сирію конюшиною, яку уважно накладав на ніби якусь драбину, що лежала понад нами так, щоб ми не подушилися під випарами конюшини, яка і пахла і воняла до нудоти.

Проминули ми с. Іванівці, де я двічі бував з Теодором Свободою ровером рік тому; Теодор поладнував різні організаційні справи, а я був ніби “причепут”, бо лише товаришував і заправлявся в “роботі”, яку хтось мусів виконувати — байдуже, чи вона була малою, великою, безпечною чи небезпечною... І ось, тепер переїхали ми ту свідому громаду та незабаром проїжджали селом Туради, а далі Цуцоловці, де я також бував один раз разом з хором славного диригента з Підністрян п. Прокоп'яка, що одного разу, мабуть, на з'їзді хорів у Львові, з нагоди “Українська Молодь Христові”, одержав найвищу похвалу та признання за хорове мистецтво. Проминули ми й ті громади і заїхали до села Пчани. Ми весь час лежали на дні підводи і здавалося, що нам ребра поприрастають до дошки. Мусіли терпіти спрагу, невігоду та спеку, бо під конюшиною було дуже парно. Всеодно брат Степан поганяв коні й вони бігли далі та пробігли до сусідньої громади — села Тейсарів і тут ми мали відпочинок. Брат заїхав до якогось господаря, й ми, користаючи з безлюддя, повилізали з-під конюшини, напилися води, трохи щось попоїли, повирівнювали свої молодечі, але зболілі плечі-спину, й знову клалися на дошки під конюшину. Так доїхали ми до більшого села Лисятичі...

В Лисятичах ми знову пристали, бо брат Степан мав тут знайому та дуже с'їдсму людину, мабуть, також Степаном звали, на прізвище Лапчук. Тут ми спокійно ждали та дїждалися того, що на подвір'я прийшла місцева польська поліція й почала розмову про якісь коні чи форшпани, а ми трусилися та ждали найгіршого... Нас, одначе, ніхто не запримітив. Поліція відійшла, а брат Степан, порадившись свого друга, рішив, що пора тут подождати аж до ранку наступного дня, бо завтра можна буде по днєві проминути місто Стрий.

Прспали ми не дуже спокійно ту нічку й наступного ранку знову помандрували підводою до села Пукенчї і, оминувши збоку село Добряни, ми проїхали без пригод самою серединою міста Стрия. Наш шлях провадив чомусь через, або попри села Грабовець, Гірне, Хромогори, попри якусь німецьку колонію чи шось подібне й посувалися досить швидко, бо так виглядало, що ми їдемо не в гори, під гору, але ніби в Карпати і надоліну — так було рівно та так швидко котився наш віз чимраз ближче до гір, що були перед нами і ніби тікали від нас, хоч ми до них швидко наближались...

Далі заїхали до Хромогір та перед Любінєм нас задержала польська поліція, що наче на нас ждала. Брат задержав коні. Поліцисти — а було їх двох — почали питати куди брат їде? Відповів, що до Синевідська Вижнього. Поліцисти відповіли, що то "bardzo dobrze", бо один із них має відставити до недалекого, по дорозі, фільфарку сідало з коня. І не докінчуючи мови, він кинув тим сідалом просто на саму середину воза, яке впало на конюшину та сильно вдарило мене в самий живіт, мало не заломило мені хребта, що був придавлений до дошки. Слава Богу, що я не скрикнув з болю. Поліцист усадовився побіч брата та розмовляли оба про все, що їм на язик надходило, а ми оба з Парадовським аж язики повисуплювали з болю, страху та сильної спра-

ги, бо день був дуже гарячий. То був кінець червня, або початок місяця липня 1934 Божого року. Мабуть у тому часі, або був дуже хворий, або таки вже був сконав польський маршалок Й. Підсудскі, бо прита-дую собі, що поліцист говорив щось про ті події з моїм братом Степаном. Перед містечком Синовідсько поліцист зліз з підводи, забрав те прокляте сідло, подякував і відійшов у свояси. Брат Степан теж віді-хнув, голосно подякував Богові, що ми не "пчихну-ли" бо була б біда . . .

Проминули ми оба Синевідська та стали над якоюсь річкою, що так бистренько пливла і була чистенька її водичка, на відпочинок. То, ма-буть не була річка Стрий, але її доплив, річка Опір. Така чистенька водичка, що можна вважати її за людські сльози. Ми пили ту воду, понапували коней і трохи відпочили, а, головне, помилися з того поту та позбулися трохи запахів від конюшини. Вже не-забаром ми опинилися в містечку Сколе. В тому Сколе, де проживала моя знайома Геня Вежбіцька, з якою я запізнався на зустрічі у панства Вербов-ських у с. Залісці. Та ми до них не вступали, а по-їхали далі.

Степан ретельно провадив нас на підводі, і ніяк не дозволяв вилазити з-під конюшини, хоч ми дуже раді б були їхати вже явно-славно. Нам видавалося, що тут, у горах, все можна. Не такої думки був брат Степан: він сказав, що не сміємо занাপастити самі себе та і його і то вже тоді, коли ми наближа-ємося до верхів'я тієї зелені, що аж темніла нам перед очима. Краса гір така велика й така приман-лива, що людина хоче забувати за все що її спутує, що не дає свободи для тіла й для духа! Ми пере-їхали ще такі села: Гребенів, яке ми оминали, бо брат казав, що краще не пхатися там у саму сере-дину тому, що хоч там багато українців-літників, але є також багато польських шпіцлів, що можуть нас відкрити на дні підводи. Ми й не робили спротиву,

бо раділи, що брат і далі нами опікується та пообіцяв, що завезе нас аж під саме село Славське. Тож ми їхали ще через села Тухлю, Тиборохи та попри нього доїхали до того гарного бойківського села Славське, що має чудову муровану церкву на горбочку.

КОРДОН . . .

Брат попрощав нас, обняв мене на прощання та запевнив, що ми ще “побачимося”. І не помилився! Ми побачилися, хоч на коротко, але аж майже по 10-х роках розлуки, яку ми започаткували нашим прощанням у горах Карпатах, недалеко гори “Чорної Ріпи”.

Парадольський випрямився та почав обмірковувати зі мною, що маємо тепер робити? Кудюю йти далі, у якому напрямі і де саме та коли ми мали б переступити кордон, оту границю сакраментальну, яку ми ще не бачили і не знаємо як то вона насправді виглядає? Але вже незабаром, бо лише наступного дня, ми до неї приглянемося! . . .

Брат відїхав а ми попрямували “просто носа” під гору й зайшли в якісь високі сосни, що творили ніби сад серед поляни. Там ми переночували.

Наступного дня ми повернулися знову до самих крайніх хат села Славське. Тут застали таку картину: під однією осамітненою хатою посувалася дівчинка, так поволеньки і чомусь на колінах. Нас це заінтересувало й ми підійшли ближче. Поглянули на ту нещасну дівчину, а їй років може 17. Почали розмову. Одначе, вона настрашилася нас та почала досить швидко тікати на колінах у якусь неначе то купу хворосту, гілляк тощо, й там заховалася так, щоб ані вона нас, ані ми її не бачили. На цю нашу дивну розмову вийшла її мати. Від неї ми довідалися, що її дочка — каліка. Одного разу, як вона була

ще малою, на неї впало у лісі дерево та перебило обі ноги — і від того часу вона, хоч росте, але не може ходити лиш повзти на колінах. Ми передали тій бідній матері п'ять золотих, щоб накупила для своєї калічки все, що хоче й передала їй, як дарунок від нас обох, тих, що її так настрашили. Просили ми, щоб її дочка не боялася нас та прийшла до нас. Але це не допомогло. Калічка, бідна, не послухала ані нас, ані матері. Вона сиділа там досить довго. Аж прийшла її мати зі склепу та принесла ті закупи. Тоді щойно дівчатко виповзло та прийняло до своїх, жахливо забруджених, рук бублик та пару кісток цукру — бо мати їй більше ніщо не дала. Ми попросилися і з болем усерці — діткнені таким нещасним дівчатком — помадрували знову дещо на схід, наближаючись уважно до села Ялинкувате, оставляючи по боках такі села: Нижна і Вижна Рожанка, Волосянка та ще якась маленьке село, назви якого вже собі тепер не пригадую.

Парадовський дуже любив “провадити”, але тут показалося, що ані він, ані я не можемо провадити, хіба давати, що ми знаємо те, чого таки не знаємо!

Він показував мені ген подальше під горою, чи майже на самій горі, як там проходжується двоє польських пограничників і раз ідуть ніби на схід, то знову повертаються назад та прямують на захід. Це нас упевнило, що там є кордон. Насправді ж, кордон був, але ще не там. Ті типи, що проходжувалися — вони не йшли самим кордоном, але радше може з пів милі від кордону.

Ми продиралися все чимраз вище вгору між селами Ялинкувате та Хащоване, прямуючи майже просто на південь, бо там і той кордон, якого ми мусимо якось переступити. І сталося, що ми підійшли з якогось боку під таку стрімку гору, що треба було драпатися та пнятися по ній, наче по стіні.

Добре, що з тієї гори, з самого її вершка спливала вода, така чиста та холодна, що ми лише притулилися обличчям до скал тієї гори, і відразу вода ляглася нам просто до уст. Ми відкривали, мов ластівки, уста та пили таку дуже холодну воду, яка нас прямо берегла від омління. Спинатися вгору серед небезпек, що ось-ось камінчик висунеться з-під ніг і людина полетить комить головою в пропасть — це так виснажує людину, що можна попати в омління, або дістати заворот голови, або таки з вичерпання посунутися нижче, як треба... Тож та вода, що спливала по скалах та швидко падала в долину, ставала в такій великій пригоді, що, коли б її не було, ми ніколи були б не “видрапалися” на вершок гори, бо саме якраз там нам було бути, щоб обсервувати наперед той терен, кудию ми мали б переступити кордон, а щойно тоді вже йти до мети... А наша мета проста: перейти уважно, обережно, але певно і успішно польсько-чехословацький кордон та опинитися поза межами польського “моцарства” — хай йому камінь! Нічого ми не могли в тому часі бажати собі, як виходу у широкі та вільні простори, а Польщі бажати такого самого, але входу у місце, де світ стає клином — як то колись писав наш поет Іван Франко у своїй казці-правді.

Слава Богові! Ми видрапалися щасливо на сам вершок і віддихали та лежачи розглядалися довкруги, наче якісь пластуні. Ми вир: но побачили, вже недалеко від нас, як понижче нашого шпиля, може на 500 метрів від нас проходила така собі лінія, трохи вивисшена траса, а між одним і другим наче горбком білили кам'яні стовпці, що були поставлені тут на нашій землі на те, щоб її поділити та над нею панувати. Тепер ми переходимо те заборонене пасмо вперто, сміливо, але обережно, щоб ворог не побачив!...

Славсько і його околиці — це “серце” Бойківщини так, як напр., Космач вважають за серце Гуцульщини. Ті околиці Славська не дуже заселені й село від села досить далеко, але поляки й тут поробили собі такі неначе “обороги”, де пересиджували днями і ночами та стежили за рухом на кордоні. Тож треба було справді бути дуже обережним, щоб не попасти полякам у руки.

Вже почало сонце схилитися до заходу й ми саме в такій порі пустилися бігом здобувати кордон... Ще пару метрів, ще крок, а там — гон! — і ми перебігли кордон та опинилися по стороні нашого славного Закарпаття! Тож, перебігши ще пару метрів далше від цогранничної траєи, ми оба клякнули на землю і промовили спільно таку молитву, яку оба знали напам'ягь, а це “Вірю в Єдиного Бога, Отця Вседержителя...” Промовили ту молитву - визнання віри до кінця та поставали, обнялися обоє з Теодором на знак нашого успіху й з якоюсь полегшею в серці і на душі, ми почали посипінним кроком прямувати вдолгину, наближаючись до якогось села, що вже було розтягнене повз малої якоїсь річки-потічка, щоб там переночувати. Мали ми настільки розуму, що ніде не заходили у тій порі до хати, й рішили переночувати серед природи таки в лісі. А що натрапили на якусь начеб то хатку, чи такий невеличкий дашок, ми там схоронилися та полагали спати так, як були, в одежі. І добре зробили. Показалося, що в ночі тут так похолодніло, що коли б ми були пороздягалися, то були б померли до занібелі.

Десь аж над ранком, ми так твердо позасинали, що спали майже до обідньої пори. Прокинулися, пообгрінували з себе нил та мох і помандрували прямо битою гарною доріжкою до самого серця в село . . .

Не доходя до села, нас стрінуло троє чехо-словацьких жандармів, ми їх поздоровили і було б на тім сталося. Вони, навіть і не думали нас випитувати, що ми тут робимо, хто ми є і кудюю прямуємо? Але Теодор Парадовський сам умішався у розмову, наче напросився на біду. Почав до них говорити по-польськи, а я сказав пару слів по-українськи, і на те одержав відповідь також на мові українській із відтінком закарпатського діалекту, якого ми в тому часі ще не знали. Коли ж один із поліцистів-жандармів (їх тут називали “четнікі”) не міг добре зрозуміти, що Парадовський до нього заговорив по-польськи, Парадовський поспитав: “Шпрехен Зі Дойч?” “Яволь” — відповів жандарм і з того почалося, як з Петрового дня...

Жандарми тепер почали вимагати від нас паспортів: “Укажете све паси!” Та в нас “пасів” не було, а були лише виказки з Малої Духовної Семинарії зі Львова — мав її Парадовський, та з Рогатина — мав її я сам. Ми ті виказки показали та передали до рук жандармам. Вони довго оглядали на них, а головно їх інтересувало, що то є такий великий святий на тій печатці. Парадовський почав пояснювати, що то Св. Йосиф (така печатка була Малої Духовної Семинарії в Рогатині) і жандарм потакнув головою, що то він уже розуміє, і що ті “паси” є добрі і для них вистачальні. А там на тих виказках, які мали наші знімки, було наше прізвище, місце, дата народження та стверджувано, що така то особа є студентом такого то року Малої Духовної Семинарії. Очевидно, що ті посвідки виглядали справді наче пашпорти, бо були в твердій обкладинці і такої менш-більш величини, що й нормальні пашпорти, а в додатку перша сторінка була виповнена виключно по-латині, а друга — паралельна до неї — була на мові українській. Тож жандарми, прочитавши по-латині, зрозуміли, що то наші пашпорти з “Польска”, а ми — туристи, — як вони казали та вже почали прощатися з нами та бажати нам щасливої дороги до Праги...

“Єдьте до нашої злате Праги, а там се увіді-ми!” (їдьте до нашої Золотої Праги, а там ще побачимося)... Але Парадовський почав знову встрявати в розмову та їм заперечувати, що то ми не маємо пашпортів, що ми не туристи, що ми є політичні утікачі з Польщі, що то ми є українські націоналісти і т. п., і т. д. Словом, мій друг Парадовський, наче найнявся бути дурнем, і ним став, та післяв самого себе й мене прямо до в'язниці! Того глупого виступу я довго не міг Теодорові простити. Але все те час “з'їдає”, тож і це призабулося між нами. А пригадалося аж тепер, як ті події ще раз переходять, наче на екрані, крізь призму спомину, який нераз пригадує собі й болі душевні, не лише фізичні.

— А до фраса, то сте такове?! — почав з нової співати нам один із чеських жандармів, що тепер уже добре зрозумів, кого він має перед собою. З того ми дізналися, що чехи відносяться до українських націоналістів, як до своїх ворогів, а не, як до приятелів, — як це у своїй глупоті уважав друг Теодор. Не було ради. Жандарми повели нас уже під ескортою прямо до поліційної станції (до “четніцтві”), там списали з нами протокол, все повинитували, коли ми перейшли кордон, де, як, хто помагав, чому саме до ЧСР ми втікали? Хто нам казав тудою прямувати-тікати?..

— То йсте утечені, то йсте політичке оуновце!.. Же йо?! — вели далі, вже з вільної “столи” розмову чеські жандарми та при тім були ще настільки джентелменами, що дозволили нам трохи викупатися у потічку, бо мали маршувати пішки до містечка Волове. Якраз під час купання, я добре “вимиw” Парадовського за його глупоту, і ми чуть не погнівалися на все . . . Теодор ще пробував висувати своє старшинство, але я настільки був впертим, що виповів йому послух у всіх справах, які мені будуть видаватися глупими і більше не буду його

ніколи “на сліпо” слухати!... Остаточо ми погодилися на те, що він ніколи сам не буде ніде “вживатися у відкриті двері”, та буде старатися завжди почути мою думку і мій погляд так довго, як ми будемо разом мандрувати; і де нас ще доля кине, там будемо поводитися більш обережно.

— Теодоре! Наперед вислухай другу сторону, подумай, а потім уже говори та хвались, що вмієш розмовляти по-німецьки... на те, щоб завести мене ще й до чеської в'язниці! — говорив я йому з докором. Теодор слухав, хоч йому та моя “проповідь” боком лізла.

Коли б не та глупа розмова та впертість Теодора таки порозмовляли собі по-німецьки з поліцією, — ми могли б були без найменшої перешкоди опинитися, бодай в Ужгороді, кудюю я мав напрям іти та довідатися там, що і де нам далі робити? Можливо було продістатися прямо і до самої Праги, а там чехи зовсім не такі жорстокі, як тут на Закарпатті, де вони були також до певної міри окупантами і ставилися до українського питання (отазки) по-ворожому. Про те все ми довідалися, але вже аж у... тюрмі у Воловім, кудюю нас чемно і ретельно попроварили та довели до самого місця. Тут у суді ще таки наступного дня в ранці, нас суддя засудив до тижневого ув'язнення за перехід кордону, а далі — якось то буде. А те “якось” мало бути те, що нас опісля знову видалять до... Польщі! Страшна перспектива!

ГЕЙ, У НЕВОЛІ, У ТЮРМІ... У ВОЛОВІМ

Мабуть тому, що я вже був засмакував в'язницю у Польщі, де ~~пересидів~~ пів року, а вдруге — понад два тижні, — мені вже аж страшно було попадати туди ще раз. Всяка в'язниця стала мені осуружною і я її зненавидів та був ладен не лише тікати ген аж до Чехо-Словаччини, але навіть стати до поєдинку, до змагу і обротися навіть зубами на те, щоб більше до тюрми не попадати!

Суддя, мабуть на прізвище Дуткевич, був ніби до нас ввічливим, але такі посадив нас у тюрму на сім днів. Ту тюрму ми почали відразу відсиджувати разом в одній келії з Парадовським. Ми оба прийшли до в'язниці де вже по інших келіях були в'язні, що відбували короткі покарання, або ще сиділи та ждали на вислід судової розправи, яка відбувалась над ними.

На загал, можна сказати, що чехо-словацька в'язниця, у порівнянні з польським криміналом — це обмежений відпочинок на убогій літнісці. Тут і ліжка і сінники і навіть крісло в середині та в додатку і подушки нам дали. Чистота проявлялася і в тому, що тут не було насікомих. Не було вошей, але, мабуть, були блохи, бо щось нас і тут в ночі кусало по ногах . . .

Сторожем в'язниці був місцевий українець, що добре розмовляв з нами своїм діалектом, лише нам якось дивно виглядало те його, а "ви звідки? — З вудтам; з гур?".. Ми відповідали чемно, пояснювали все та домовились до того, що той наш ключник подобришав та порадив нам, якщо маємо гроші, щоб купити собі щось доброго з'їсти, бо він нам подасть лише кукурудзяний хліб і фасолю на обід... (Ми до в'язниці прийшли якраз перед обідом). Тож ми з того скористали. Я просив узяти з моїх грошей, які той ключник мав у своїй канцелярії, бо їх нам забрала поліція та передала судові, а суд передав до канцелярії тієї в'язниці, де ми відсиджували свою кару — одного доляра та купити нам білого хліба, шинки і трохи овочів. Ключник виконав це дуже точно і навіть сказав, що за одного американського доляра йому дали в банку 29 чеських корон, а з того після закупів йому ще осталося 12 корон, які він держить до нашого розпорядку на майбутнє. Така чемність ключника до нас, нас також прихилила до нього. Ми розмовляли нераз дуже довго.

Він випитував про життя у Польщі, а ми про життя тут у ЧСР, і так доповняли собі ті відомості, які ми вже мали . . .

Дні й ночі нам минули дуже швидко, бо ми цілими днями бували на подвір'ю і проходжувалися, або гойдалися на гойдалках, або такі сиділи та розмовляли між собою. Коли ж та наша прогулька кінчалася, то ключник нас лише приводив до коридору і пускав свobodно заходити до в'язничної кімнати та й самим зачиняти за собою двері . . . Така то була ідилія тут у тій в'язниці у Воловім. Парадовський снував всякі мрії і радив мені конечно йти до Литви, бо там нас приймуть і полякам не видадуть. Та, як же там добитися, — сказав я йому у відповідь, бо Теодор вже знав від нашого ключника, що нас мають таки видалити знову до Польщі, але в руки полякам нас не віддадуть! Тож рад-не-рад я мусів слухати порад та проєктів Теодора й готуватися в душі маршрувати впоперек Польщі аж до Литви. Шлях довгий і непевний! Та, нім ще йти до Литви, нам треба було просидіти останні три дні в тюрмі, опісля пройти поворотню шлях до Карпат, через Карпати, Польщу й до Литви . . .

Ті останні дні у в'язниці ми перебували трохи в середині, трохи на дворі, а поважну частину дня — у сусідній камері, де сиділи жінки. Наші двері з зовні ключник ніколи не зачиняв і я, спочатку не сміло, а далі таки вже зовсім явно-славно виходив на коридор та заглядав в "очка" сусідніх камер. Якраз довідався, що напроти нашої камери сидить двоє молодих жінок; одна з них пані Ганна, із села Присліп, сиділа за те, що продавала сахарину, а друга — Марійка, ще зовсім молоденька дівчина — сиділа за якусь пакість, що натворила своїй сусідці. Ті жінки надзвичайно приязно відносилися до мене, а навіть просили, щоб я їх відчинив, бо їхні двері завжди були зачинені ззовні на засуву. Я так і робив. Одного дня повідсував двері та увійшов-

ши до середини, навіть забув, що я у тюрмі. Жінки жартували, забавляли мене та наостанку забаглися їм лоскотати. Ті лоскоти чуть не вбили мене! Я мав сильні лоскоти, такі, що ніяк не міг себе опанувати і міг кожної хвилини зо сміху захлиснутися. Такі голосні хи-хи, сміхи почув наш ключник і, заставши мене серед “чужої хати”, чемно, але рішуче “випросив” мене з келії, запровадив до нашої та наказав мені, щоб я більше не сміявся там так голосно, бо то чути аж на вулицю. Очевидно, що я більше не заходив, але набув собі гарне знайомство, бо пані Ганна просила, коли вийдемо на волю, то щоб до неї загостити, до її села, до Прислопа, а там вона нам багато дечого розповість про життя у “Ческо-Словенску”... Я обіцяв прийти і слова додержав... Але про це пізніше.

ЗНОВУ НА ВОЛІ ... В КАРПАТАХ

Пересиджуючи у в'язниці, друг Теодор почав писати щоденник. Скільки я йому не віраджував, він ніяк не хотів мене послухати, і писав та писав — навіть про те, що ми тут у тюрмі перший раз їли на обід, як йому смакував кукурудзяний хліб та фасолева юшка (зупа) і тим подібні “новини”, яких у тій в'язниці багато не бувало, хіба ще те, що він не забув описати дуже докладно, як то “Микола залицявся і за малим не вженився у в'язниці...” Я дуже просив Парадовського, щоб він ті “мудрощі” подер на куски, бо ще пожалує за тим, що не зробив того, про що я його тут прохаю... Все було, наче м'яч до столу. Відскакували мої слова і я перестав над тим думати.

Настав час нам виходити з в'язниці. Ми переночували ще одну чудову теплу нічку в тюрмі й наступного ранку чотири жандарми з'явилися на подвір'ю тюрми, щоб нас забрати та відставити знову до Польщі. Що ми напросилися і це все здалось на ніщо! Я радив Парадовському нікого і про ніщо не просити, бо ми тим самі себе упідлюємо.

Тож ми вирушили в такому складі: чотири поліцисти, по двох на мотоциклі, та нас обос. Ми йшли пішки, а поліцисти двоє їхало наперед нас, а двоє їхали на мотоциклі поволі за нами. Ми були в середині тієї "почесної" сторожі. Ішли ми, починаючи приблизно в годині 10-ій ранком, з одним відпочинком, ми прийшли на кордон аж у вечері. По дорозі ми майже нічого не говорили, хоч поліцисти-жандарми нераз щось нас запитували, або пропонували нам сигарки тощо. Ми здебільша мовчали, бо мали ненависть також до тих жандармів, які провадили нас, мов на розп'яття у сторону польського кордону, впевняючи нас, що вони нас у руки поляків не видадуть, але ми самі мусимо стереттися, щоб не попасти їм у руки, бо як попадемо, то буде зле... Привіщав нас на кордон, дещо більше на схід від того місця, кудюю ми переходили вперше в сторону Закарпаття. Ми переходили в напрямі Ялинковате-Хашоване, а тепер нас випровадили на кордон і ми мали переходити самі на сторону Польщі (у Галичину) між селами Сенечів-Вишків. Значить, ми перешли простували долиною річки Опір, а тепер мали б переступити річку Мізунька, повернути дещо на схід — на село Людвіківка та придержуючись річки Свіча, прямувати на Гощів - Болехів, і знову попри місто Стрий до Жидачева й додому... Така була наша вимріяна траса, як ще ми були по стороні Закарпаття. Одначе, наша фактична "траса" була зовсім інакша! Я постановив і про це виразно сказав Парадовському, що не на Литву підемо, але негайно ще цієї ж ночі повернемося і попрямуємо просто на Ужгород, до серця українських братів-закарпатців, бо тут наш ґрунт, тут можна буде вчитися та працювати для добра своїх братів і своєї нації!..

Ця моя постановова була така вперта, що Парадовський, хоч як мені відраджував, він виразно відчував, що я на Литву не піду, і радше сам повернуся на Закарпаття, а він — хай іде собі на Литву...

Жандарми нас попрощали, дали на “дорогу” може зо два фунти цукру, передали мені мої гроші — 27 долярів та пару корон чеських, які zostалися були як рештка з закупів у Воловім, у в’язниці... Ми весело ніби прощалися та махали руками жандармам на “добров ноц”, а самі негайно присіли майже на тім самім місці, де нас жандарми оставили та ждали часу, щоб вони віддалилися від нас та щоб більше стемніло надворі... Ми просиділи може понад годину. Настала пора, за моїм пляном, повертатися знову в ту саму сторону, звідкіля нас вивели. Під час маршу в сторону кордону, ми мали добру можливість приглянутися теренові. Тут гори хвилясті, одні нижче, другі вище, так, що можна б сказати за Шевченком: “За горами гори хмарами повигті...” Пастухи приспівували на полонинах, вівці гарно бляяли і навіть дзвони чудово гомоніли по горах. Наче казка!.. Ті спостереження мали нам придатися тепер, як ми рішили повернутися тими шляхами знову на Закарпаття... Я хотів іти майже самими горами, дещо віддалено від кордону, у напрямі, минувши зліва містечко Волове, прямувати на нижні Верещьки, і там сісти на автобус та їхати так далеко від кордону, як дасться. Якщо нас ніхто не зловить, ми маємо продістатися аж до Ужгороду, і тут за всяку ціну скомунікуватися з місцевими українськими патріотами та при їхній допомозі і пораді — старатися якось себе легалізувати й віддалитися студіям та праці. Бо свої, чейже, як не допоможуть, то бодай “скривляться” і це буде краще для нас, як поміч хоч би лиговців, яких ні я, ані Парадовський не знаємо і не розуміємо тієї мови. А тут ми серед своїх братів. Тут не загинемо! Ми молоді, а молодих люди потребують... Така була моя “філософія” і того я цупко держався, виставляючи як аргумент проти бажань Парадовського посвдатися на Литву...

У тім випадку я переміг! Але переміг в одній постанові, я вже догоджував Парадовському у всіх його хибних постановках щодо самого посування на південь та захід — до того місця, де мало б нам бути краще... Теодор переконав мене, що то є краще: тепер спати у ночі, а ранком стати та йти там, кудю хочемо... Я твердив, що вночі краще йти, бо ми тут дорогу трохи знаємо і можемо просуватися в темноті, зір нам допоможе. Ми молоді і краще бачитимемо від жандармів, які підуть спати, або пити... Та перемога була по його стороні. Він таки вже показав мені недалеко оборіг, що стояв, як сирота на відлюдді, і там ми переночуємо, а ранком вже підемо туди, “куди ти поведеш...” — докінчив Теодор та відразу потягнувся у сторону оборота, що був собі вже розсипаним, один ріг впав на траву, другий ще держався на якомусь скоблику, замість накриття було оцілілих пару дощок. Тут ми положилися на якісь патики та заснули сном праведників...

Коли ж у ранці ми прокинулися було ще темно. Парадовський відразу почав мені розказувати про те, що йому снився поганий сон... і що з того всього він мені виразно заявляє, що не піде зі мною аж до Верецьок, а найкраще тут таки переждати та опісля продістатися до Волового і сісти на автобус та поїхати до Мадярщини... Там ми перекрутимось, нас не видадуть, бо не мають спільного кордону з поляками... Така пропозиція Теодора мене прямо настрашила. Я просив його і благав і ледви допросився, що на Мадярщину таки не поїдемо. Я Теодорові розповів майже половину історії Галицько-Волинського Князівства, щоб доказати йому, що мадяри також зводний нарід і нас арештують, заплємбюють у вагон та доставлять Польщі враз із якимись бочками, лиш щоб нас позбутися, бо мадяри мають з поляками змову та союз... Те допомгло. Парадовський трохи остиг, але все одно постановив, що я не буду ним “кермувати”, але мушу його слухати і йти туди, кудю він покаже... Стало на тім, що я погодився.

Я пропонував іти просто шляхом, і лише так обережно, щоб можна було оминати всі села та евентуально не попасти в руки жандармам. Ми навіть рішили перебратися за пастухів, або за місцевих селян. Парадовський погоджувався, що ми могли б перебратися, але шляхом він ніколи не піде. Найкраще йти манівцями, або потоком, так як пливе потік удолину, так іти за тією течією, а вона нас десь заведе... Не допомогли мої прохання, що тепер великі трави і промокнемо до нитки, бо впала густа мряка . . .

Остаточо я мусів прямувати за Парадовським. Він промок ще скоріше, як я, бо йшов напереді і стрясав ту велику росу, каплі якої наче з ринви мочили нас і промочили до нитки. Тоді Теодор вирішив та відразу прямував у потік. Ми так ішли за течією, аж нас побачили селяни та прибігли до нас і почали питатися, чому ми так “пливемо” і мокнемо у воді? Та Парадовський повагом ім, зміненным глосом відповів: “ми інженери, тут будемо будувати млин...” “Ото файно... То ви з Праги?” — питали нас двоє селян, а Теодор потакував. Селяни відійшли, але я запримітив, як то вони поспішали, наче б їх хтось відганяв від нас . . .

— Теодоре, тікаймо звідсіля, поки не пізно. Вони приведуть до нас жандармів!

Теодор зрозумів мої побоювання і відразу попрямував за мною у гори, навмання, на північ, у сторону кордену, що простягався недалеко верхів'я гори. Ми підійшли досить високо, так що могли бачити в долині те місце, де ми недавно ще були, у потічку. Там зібралось вже більше людей і, мабуть, ждали на жандармів, або на “інженерів”, які втекли в гори!

Як ми вже оглянулися високо між кущами ялівцю, пооглядали все, що можна було бачити, пороздягалися до нага й порозкладали все зі себе, щоб

повисихало, бо ми були промокли від роси та від води в потічку, по якому бродили, мов чорногузи, бо мали “будувати мости” й так “інженерували”, що мусіли тікати сюди й ось тепер тут сушимося... Нараз я, оглянувши свої кишені, ствердив, що немає мого гаманчика, ні тих пару довгих, зелененьких американських доларів — а як же нам без них далі тікати... на Литву чи на захід — до Ужгороду і до Праги?...

— Це через тебе, — промовив я з жалем у сторону Теодора, що також висушувався на сонці, нагий, наче Адам. — Ти казав іти спати під оборіг на ті патики і там висунувся мій пулярес. Все пропало. Ані сотика не маю.

Парадовський випрямився та аж скривився на мене:

— Ти згубив, ти й шукай! — відрубав він мені коротко.

— Не підуй! Ніколи там не повернуся, хоч би тут мав я пропасти враз з тобою з грішми, чи й без них. Ти мене запровадив у ту прірву, там я через тебе все потратив. Ти винен, ти повинен, ти мусиш піти, якщо хочеш мати пару центів із собою, а без них ми не можемо порушуватися, бо за що купимо білет на автобус?... — продовжував я та вперто настоював на тому, щоб таки Теодора випхати за розшуками тієї клятої “мошонки”, що десь там у дровах спочиває та сміється з нашої глупоти... .

Теодор сплюнув, випрямився ще раз і таки стрілою побіг шукати калитки. Я тим часом почувався також трохи до провини, бо чому ж я не поглянув у кишені відразу, як прокинувся?.. Та ж ми спали в одязі то й треба було сподіватися, що можна було там і погубити голову, не лише калитку... З таким докором у собі, я відпочивав та вижидав Теодора, що побіг. Але вже наближалася друга година від того часу, а його як не було так і нема. В неспокою

на душі, я молив Бога, щоб Теодор шасливо прийшов до мене. Та його не було... Мене охопив докір, жаль і страх. А що буде, як Теодора зловлять і він пропаде без мене?... Ах, навіщо я його самого "випхав" по той пулярес?... Я встав і проходжувався по кущах ялівцю й далі докоряв сам собі й ждав на Теодора, а він, наче втопився — не приходив зовсім!

— А, сакра... то й сте ви? Зде? Йсте утекал... а сакра... — і надімною стояло трое жандармів з націленими дулами револьверів прямо в між голий живіт. Я схопився на ноги й сам не знав, що маю робити?... — Руци взгуру! — командував один із жандармів-четників, і я, голий як мати породила, випрямився з піднесеними руками вгору, аж мене сміх охопив. Я почав голосно сміятися і не міг себе здержати. Жандарми шаліли й питали, де є мій "камрад"?

— Не знаю! — відповідав я чисту правду, — бо й справді я не знав де дівся Теодор... і в ту ж хвилину я поглянув далеко на сусідні гори, що простягалися по другій стороні яру, з якого ми недавно тому вийшли — самим хребтом тієї гори у східньому напрямі біг Теодор з розкиненими руками, неначе падав у який вир... Виглядало, неначе то він тікав від когось. Хтось за ним гнався...

Я відрухово поглянув на право й, о горе! За Теодором гнався скоком вовк! Гнав він що духу, а Теодор тікав прямо щосили й, здавалося, що вовк таки незабаром його дожене і ми бачитимемо, як вовк буде розривати мого друга! Боже! Моє серце скипіло кров'ю з болю і розпуки!...

— Там, там — кричав я. — Вовк, вовк... Там є Теодор... утікає, а вовк його доганяє... Боже, рятунку! — Я схопив своє обличчя в обі руки, бо мені видавалося, що ось-ось і Теодор попаде в пащу хижого і лєстого та голодного вовка, який майже лєвив Теодора за п'яти...

— Бах-бах, пак-кав-бав! — загомоніло відгомном горами! То поліцист-жандарм виціливі з кріса та вистріливі серію з пів-автомата... І, о диво, вовка нема. Парадовський став із піднесеними рүками вгору . . .

Я почав кликати, кричати, махати рүками, сорочкою, чим лише міг і так сильно кричав, що гомін голосу розносився, здавалося, по всій довжині Українських Карпат! Я кликав і докликався мого друга Теодора! Я далі махав білою сорочкою аж доки не переконався, що Теодор вже мене побачив; він дав рүкою знак, що бігтимо до нас... За несповна години часу, він прийшов, мокрий, блідий, виснажений і перестрашений бо, побачивши таке моє товариство — трьох чеських жандармів — він кинув перед мене чорнявий шкіряний невеличкий пулярес, де було все наше майно, і скрикнув: “Най то шляк трафить!”... Той проклін означав дуже багато. Він був ознакою, що Теодор понав у паніку і в зневіру: Він ніколи нікому і ніде не кляв! Коли вже він закляв, то був знак десперації і відчаю! . . .

Мені до сліз було прикро почути той проклін. Але я все йому прощав та дякував Богові, що він тут, разом зі мною. Якось то воно буде. Ми не загинемо!

— Теодоре! Хвала Богові, що тебе вовк не роздер! Не турбуйся. Все буде добре! — потішав я його та сам себе. Я фактично не мав найменшого пляну, найменшого поняття, що робити, що говорити жандармам і куди себе далі вести.

— Ми не тікали... Ми поблудили... — почав я вияснювати жандармам, як вони почали з нами списувати неначе то протокол. Хвала Богові, ми їх дуже скоро переконали і їхній старшина обстав за нами та наказав нас не в'язати в кайдани, бо немає дані..., що ми знову тікали до ЧСР... Ми зблудили і самі не знали, де ми є: чи в ЧСР чи в Польщі! . . . — оправдували ми себе й оправдали.

Нас добровільно повели тудою, куди ми самі вказували їм наше бажання переходити кордон до Польщі. Жандарми знали добре, де були положені які села по другій стороні, нам про це розповіли і ми вибрали те, як нам видавалося, найкращу руту повороту до Польщі. Ми знову попросилися приязно з жандармами; вони побажали нам щасливої "цести" шляху, а ми їм добра і забави та знову посідали собі на самому кордоні, але зараз посунулися далі в долину в сторону поза кордон, щоб не попасти полякам у вічі. Тут був густий чатинний ліс. Сидіти в лісі можна було до схочу, але ми обдумали та рішили таки повертатися домів... і прямувати на Литву. По тих пригодах я вже погоджувався слухати Парадовського і йти з ним на Литву...

Теодор пообшукував свої кишені і дещо викинув. Також послухав мене й подер на шматки той свій "щоденник" із в'язниці, лиш оставив, як казав, "на пам'ятку", пару чеських корон... Відпочивши трохи, ми подалися дещо в гліб лісу, і рішили тут знову переночувати. Нічку провели ми тихесенько: спали-не-спали, але дїждалися знову раннього сонечка, прокинулися та слухали співу гашок і бляння овець, що десь там на долах мекали-бекали то мило, то тужно, ніби їх вовк роздирав... Ми ждали на годину 8-9 ранку і тоді рішили посуватися далі на північ, таки так наосліп, щоб дальше від кордону. Так продовжуючи наш марш по схилах гір, ми опинилися майже в долині, і натрапили на стежину та нею прямували так, як вона нас вела. А вона вела все вперед довкола гори, що стояла перед нам точно так, як би хтось перевернув догори дном велику макітру. Посуваючись поволеньки стежкою довкола тієї "макітри", ми раптово бач — і перед нами йшло трьох польських пограничників, усі під крісом, на патрулі... Ось і стріча!

— Стуй! — крикнув один і відразу виміряв на нас дуло кріса . . .

Парадовський зацікавився. Йому, як він мені пізніше сказав, “заперло” дух і він не міг сказати ані слова. А я, наче за повелінням ангела хоронителя, почав дуже голосно і радісно відповідати:

— Стаць — так стаць... Але я мисле, же для обивателя Паньства Польского можна ходзіць по польских гурах без того, жеби биць на бачносці пржед панем... проше пана” . . .

— О, то своє!.. — відповів другий КОП (Корпус Охрони Пограніча) і простягнув до мене руку на привітання.

— Як сен маце, панове? — мовили ми та віталися щиро, наче з найкращими друзями. А Парадовський далі мовчав... і я боявся його більше, як тих “погранічнікув”...

— Але, чи майов панове зезволене од старости стрийского на пржебиване в стрефе погранічней?.. — запитав третій, і також подав мені, а потім Парадовському руку на привітання... При чому я відразу з жартом відповів:

— Спеціального зезволеня не мами, але мами зезволене од нашей Гені Вежбіцкей зе Сколего. Она дала нам зезволене і провадзіла нас на Чарне Жепе... — Я ще не докінчив, як мене перебив радісним викликом один, що був тут поручником, найстаршим рангою з-поміж трьох:

— То пан зна наше Гене?.. Як то?.. Сконд?..

І я почав оповідати наші зустрічі у Залісцях, наше знайомство та і те, що ми лише “найлепше пшияцелє на свеце”, а більше нічого.

— О, коледзи! Ходзьце з нами!

— З нами, коледзи!.. З нами!.. Браце, мами госьце, дроге госьце... — раділи польські погранічники нами і викликували, як ми вже заходили на “по-

стерунок" пограниччя. Там ми порозсідалися, як справжні гості. Хвала Богові, Парадовському також уста відкрило, і він почав мені помагати тим, що повторяв точно те, що я сказав. І так ми попили польської водки, поїли пару солодошів, як закуску, та в результаті ще дістали підводу і доброго "фурмана" Василя, що був українцем і до нас хоч як старався говорити по-польськи, але йому це не вдавалося. Тож ми попросилися, пообіцяли відвідати знову Геню, поздоровити її і "уцаловане" передати від пана поручника, сіли на підводу, а Василь не жалувал батогів і ми, серед радощів і якогось, прямо кажучи, Божого чуда, вирвалися щасливо з польських рук та ще з подарунками і з почесною...

От колеги, казали ми оба разом в сторону тих польських пограничників так, щоб Василь це добре зрозумів та передав ті наші вислови тим панам з КОП-у. Ми їхали в напрямі станції Рожанки, до якої могло бути до 17 кілометрів. Але, щоб змилити Василя та польських пограничників, ми казали Василеві завести нас ще на замок "Людвікувка", що стояв ще перед самим тим містечком і про якого існування ми знали, що там відбуваються всякі танці, забави тощо для польської сметанки. То чому ж не "заграти" польських панів ще і тут перед Василем, щоб він мав що розповідати, як повернеться до них знову. Так ми і зробили. Заплатили Василеві 20 злотих, а Василь аж ойкнув із здивування за таку платню і хотів далі з нами їздити, куди ми лише хочемо і доки хочемо, але ми його відпустили, а самі зайшли до якоїсь молочарні на воду, чи молоко.

Як лиш Василь відїхав, ми негайно найняли собі іншу підводу та поїхали в іншому напрямі — просто до села Нижна Рожанка. То був також ще пшат дороги, але ми приїхали щасливо і поробили собі з стяжки, яку відняли від капелюха, такі бинди

жалоби, яку саме в тому часі носила польська студіюча молодь по смерті Юзефа Пілсудського, що в тому часі помер. А я в додатку ще пришилили собі “бялого орлентка” на вилогу, — то був такий значок для спортової справности, якого я собі заслужив чесно ще тоді, коли у Львові вправляв на військовій площі 19-го полку піхоти на Цитаделі. — Тепер та відзнака, яку я був забрав зі собою для таких евентуальних цілей, як засіб самоохорони перед шпіцлями, мені дуже придалася. Якраз це і дало нам можливість, без підозрінь, закупити собі білети аж до Ходорова, хоч ми мали намір їхати лиш до Жидачева, або до Гніздичева, не далі, щоб звідам дістатися, вже пішком, домів. В Рожанці ми не сіли на поїзд, бо його там не було. Ми поїхали підводою до Тернавки. Тут поїзди ходили нормально між Стриєм і Лавочним, а Тернавка, перша станція в сторону Жидачева чи Стрия, або й до Лавочної, куди кому було треба...

Поладнавши формальності з білетами, ми всадовилися до вагонів та посідали при самому вікні так, що розпростерли свої “треншкоти” — літні біляві плащі, які ми мали з собою ще з дому, а самі повпихали голови, наче струсі, у плащ, так, щоб нашого обличчя ніхто не міг побачити, а ми, щоб мали можливість бачити те, що діялося надворі, на пероні, тут і подорозі. Така наша позиція була дуже добра, бо в додатку ми покупували собі тут на станції пару польських газет і все те поклали перед себе на лавку у вагоні. Ще було зовсім темново на дворі, і сонце ще десь було за семи горами, а наш поїзд почав пчихати та рушив і чимраз швидше посувався у сторону Стрия. Перша наша станція, мабуть, була у Славську, а наступна у Тухлі. Ми зупинялися на кожному перестанку, бо наш поїзд був звичайним особовим поїздом, котрий приставав там, де лише була зупинка. З черги ми зупинилися аж у Гребенові, а після того пристали трохи довше в міс-

течку Сколе. Ми під час тієї подорожі говорили з Парадовським про ті минулі дні, як то нам Бог поміг щасливо вибалакатися з рук польської пограничної сторожі.

— Я не знав, що ти такий балакун! — дивувався Теодор і хвалив мене за мій “язик”, як він казав. А я самий навіть не вмів того пояснити, бо фактично, я ніколи таким “язикатим” не бував. Та, як би не було, завдяки тій нашій поквалпній розмові та завдяки знайомству з панною Генею Вербицькою, ми могли проскочити ту халепу зовсім щасливо. Тепер стояв наш поїзд в тій місцевості Сколе, і тут десь недалеко від станції мав мати своє м'ясарське підприємство батько Гені. Одначе, я того місяця ніколи й не бачив, та і не збирався побачити. Ми поскулювалися на всі чотири погібелі, закутали свої голови у плащі, а рукави плащів так виставили, щоб було виразно видно на рукавах чорні опаски та мій білий розчепірений орел “справности”, який тепер був причеплений на вилогу мого плащика. В такій позиції ми почали ніби слати та навіть потрохи хропіти, бо якраз почала по вагонах посуватися контроля за білетами . . .

— Дзень добри! Коледзи, білети прошен . . . — Ми навіть не відвертаючи закутаної голови, тицьнули наші білети кондукторові, а самі далі начеб то спимо. Кондуктор трохи постояв, пооглядав наші плащі, наші газети, що лежали на лавках і відійшов до наступного вагону. У нашій купі не було більше нікого, бо вагони почали заповнятися щойно у Сколім та в наступних станціях.

Так ми приїхали щасливо до Синевідська. Тут також було довша перерва у нашій мандрівці, але все скінчилося щасливо. Так сталося, що якісь типпи, мабуть, поліція чи тайняки, питали в подорожних виказок, документів. Одначе, коли вони вступили до нашого переділу, і почали питати нас за посвідками, ми, вдаючи дуже осналіх та перемучених

недоспаною нічкою, щось там таке наплели, що ті панове оставили нас у спокою. Мабуть наші опаски на рукавах плащів, мій “ожел бяли” на вилозі та порозкидівані польські часописи промовляли за тм, щоб нас не турбувати... Від Синевідська до Стрия ми мали лише одну зупинку, мабуть у Любінці, бо тут поїзд вже не ставав на кожному малому перестанку, лише мчав далі і зупинився аж у Стрию. Тут я сам вийшов із вагону, купив ще пару польських газет і знову ввійшов до середини. Коли ж поїзд рушив, ми рішили весь час пильно стежити й ніде не рухатися. Ми відкрили свої голови та вихилили їх аж тоді, як поїзд задержався у селі Гніздичеві. Звідсіля ми вийшли і задержалися у місті Жидачів. Тут ми рішили висісти та далі просуватися пішки додому... На щастя, я побачив на станції (на пероні, як то казали) аж чотирьох поліцистів у мундурах та гурт осіб у цивільному одязі. Безумовно, частина з них це “шпільні” — тайна поліція. Чого їх тут так багато зібралось, годі було устійнити... То була неділя. Я вказав Парадовському, як той грубий командант поліції пильно вдивлявся усім, що висідають з вагонів. Це нас дуже настрашило та затурбувало. Командант поліції у Жидачеві знав мене особисто з обличчя. Він напевно мене впізнає і ми тут попадемося в їхні руки. Я сказав Парадовському, що ми негайно мусимо висісти, але в противну сторону. Почали пробувати двері, які всі були з противної сторони позачинювані. Але одні двері легко нам відкрилися і ми зайцем повискакували та поза вагони, далі на схід, побігли досить приспішено і дійшли аж до вагонів, що стояли на т. зв. “сліпих” рейках...

Тут натрапили на якогось службовця і цей негайно почав нас задержувати та питати “ктурендци” ми “ідземи”? — до “туалети” — вибухнув я так голосно, що той панок справді повірив, що ми хочемо піти до якоїсь туалети, якої тут зовсім ніде не

було. Значить до туалети “зайцем”. Так ми вистрибнули та відв’язалися від того панка і далі поспішали поза вагонами і дійшли до досить високої д्रो-тяної огорожі, яка в додатку на самому верхку була закінчена колючим дротом...

Хоч Парадовський був вищий від мене, він почав ще роздивлятися, де є нижче і краще... Та в тій хвилині я почув крик поліциста, що прямував у нашу сторону і щось кричав, мабуть, кричав, щоб ми прийшли до нього. Я негайно, наче серна, вискочив на дрiт і, хвала Богові, навіть ніде не драпнувся, перескочив його, а Парадовський за мною, і ми оба щезли швидко у високих спілих житах, що були такі майже при самому тому дротяному тині.

Ми щасливо проповзли житами аж майже до самого битого шляху, що вів із Жидачева до Залісець та далі — до Ходорова. Саме, як ми мали вже вискакувати з жита та переходити битий шлях, ми побачили, як “бричкою” дуже швидко наближувалися по шляху якісь панове, а між ними і один уніформований поліцист. Ми задеревіли, але показалося, що то не була погоня за нами, лише така дорога тим панам стелилася далі. Вони нас минули, а ми непомічені ніким, вскочили через дорогу на другий її бік та швидкою ходою помандрували далі в глиб, щоб подальше від шляху. Так ми добилися аж до поселення Окружки. То не було село, лише пару хат та якісь господарські забудування. Ми мали бажання посуватися так далі, але показалося, що найкраще та найбезпечніше для нас буде дорога прямо навперек пасовиськами та старими річищами, яких тут є повно, може з 10 різних старих закрутів, які треба перейти, щоб дістатися прямо аж до берегів річки Стрий, яка нас відмежовувала від села Межириччя, а далі там ще переправитися через ріку Дністер — і ми вдома!

Обходити всі ті старі річища було нам не під силу. Треба було на те витратити багато часу, а нам треба було так амагати, щоб ще до вечора конечно примандрувати бодай над Дністер, щоб у ночі перправитися через нього і дістатися домів. Тож ми рішили переходити ті старі річища так, як вони нам попадають — прямо в брід, або перепливати. Це була неприємна плавба, бо річища позаростали шуварами, комишем тощо, а понадто було там у них повно не лише риби, але й п'явок, які дуже швидко чіплялися людини навіть за литку, або і в кишеню могла п'явка залісти. Ми повизувалися і далі вже йшли босоніж, бо часто треба було перейти в "брід", або перепливати ті річища. Так ми щасливо добралися аж до річки Стрий. Тут показалося, що переходити ту бистру річку неабияка трудність. А це тому, що виглядало, напр., що річка мілка, а вона дуже глибока, бо вода така чистенька, що подавала нам повну злуду. Тож ми мусіли шукати "броду". Ходили вниз та вгору течії річки, але броду таки ніде не найшли. Розібралися до нага, й тому, що Парадовський був винцій, він мусів переходити та перепливати подекуди двічі. Він погодився перенести також мої деякі предмети, щоб зовсім не замочили. А я пустився вплав та плив наче риба, гарно, швидко та все ж опинився трохи нижче течії, бо вона мене понесла далеко вниз. Перейшовши щасливо і ту перепону, ми повикручували те, що було замочле, і порямували сіножатами-полями, стежками та старими річищами, яких і тут не бракувало, аж до такого старого річища, яким присунулися над сам беріг Дністра!

Все те ми перемогли без небезпеки, бо нас майже ніхто не бачив. Ми свідомо уникали зустрічі з будь-ким. Аж над самим Дністром нас побачив якраз ніхто інший, але стрийко Теодора — Григор Парадовський. Він поблід наче вапно. Страх його так охопив, що чомусь він і не розмовляв до нас, лише

показував руками, про якусь небезпеку, що була вже десь там на другому березі Дністра... Нарешті він промовив. Заікуючись, сказав нам, що ми “мусимо звідсіля негайно тікати”, бо за нами далі тут уже два тижні день і ніч слідує поліція та шпіцілі, по хатах, по ровах, по зарінках та всюди їх повно... Такого страху нагнав нам той стрийко, що Теодор вже не хотів навіть переплявлятися через Дністер. Стрийко ніяк не хотів враз з нами їхати човном, що він не поїде, щоб ми самі їхали...

— Стрийку! Та ж не бійтеся. Ми тут довго не будемо, — вговорював свого полохливого стрийка Теодор. Вийшло на тому, що стрийко поїде сам човном на другу сторону Дністра, а там провірить чи можна нам приїжджати та передасть ту вістку якоюсь людиною, що там нагодиться.

Стрийко так зробив. Дався намовити і поїхав сам на другу сторону річки, а ми осталися в прибережних лозах, які були досить густими, що годі було б нас побачити навіть тоді, коли б хтось був близько нас, а не то що зпоза ріки, від села. Ми ждали досить довго. А, можливо, це нам так видавалося, бо ждати на щось чи на когось та ще серед таких непевних обставин — година здається цілим роком... Діждалися. Хтось всів у човен і приплив ним прямо до берега, де ми подальше перебували. Ми впізнали молодого хлопця, що був сусідою стрийка. Він ждав у човні на нас. Сів та ждав, аж прийшли ми, привітали його і він без слова почав веслувати човном на другу сторону Дністра. Причавши до берега, ми, наче гончі собаки, вискочили та в лози й далі, щоб віддалитися від ріки, побігли у напрямі до тих найближчих хат, де ми “щезли” у їхніх тінях. Вже було смерклося і нас ніхто не бачив. За пару хвилин ми знайшлися під самими дверима нашої господи, де застали мою матусю, яка так зраділа нашою появою, що розпростерла руки й нас обох щиро привітала, наче б нам уже ніщо не затрожувало...

— Та я вас нагодую, мої дітоньки. Ви напевно і не їли нічого. Так, може, натерпілися, наголодувалися... О, Боже, добре, що ви поприходили. Ми вас тут заховаємо... От, ходіть обоє в хату . . .

І мати моя відчинила “велику” кімнату; як ми її називали ще за добрих часів, та ввела нас обох і відразу, показуючи на велике ліжко, наказала: лягайте тут обоє, а я вас гарно накрию та так зроблю, щоб ліжко було застелене. Ніхто вас тут не побачить . . .

Мені стало аж приємно і смішно нараз. Бо ма-муся моя так все те робила спокійно та старанно, наче б ми мали тут таки замешкати бодай на пару місяців... Ми щасливо переночували нічку в рідній хаті на перинах і під перинами. Теодор боявся, щоб нас тут не половили, але я мав довір'я до своєї матері. Думав я: як ма-муся не боїться за мене, то чого мені боятися самому тут, під її опікою?

Наступного дня, можливо, в годині 9-й ранку прийшла також мати Теодора та почала плакати. Теодор заспокоював її, але ми всі себе розуміли. Не було чого плакати та і веселитись не було чим. Ми знали, що вже на другу нічку мусимо забратись звідсіля та помандрувати, бо попадемо в пащу польської поліції. Ми щойно перебралися з ліжка та з хати і попрямували через подвір'я та повилазили на горище кінської стайні, яка стояла пару десятків метрів навпоперек подвір'я від Дністра, й заслонювала собою всякий доступ із півдня. Наше подвір'я було велике і мало такий прямокутний вигляд: від півночі були мешкальні будинки, а відразу від шляху був високий мурований і довгий, приблизно на 400 до 500 метрів мур з білого тесаного каменя, а попри самий його шкарп від хати на схід була велика комора, а далі брама, а від неї критий великий дах на заїзд возів, склад різьничого знаряддя тощо, а знову ж у продовженні, зверненому на південь —

був довжелезний дах, під котрим знаходилася сто-дола, тік, стояли машини, січкарні тошо, а далі шоп-па, в продовженні від неї стайні для рогатої худоби, за ними стайня для коней, над якою ми саме при-сіли та обоє ждали на маму Теодора, яка пішла щось нам купити. Мати Парадовського прийшла до нас, можливо, за пів години часу і вилізла по драбині, яка була неначе вмурована до стіни, була нерухома, та присіла з нами на горищі. Лише щойно вона почала оповідати, що там “чувати”, як ми почули виразно голоси польської поліції:

— А, мамусю, чи мамуся юж ве, же Мікольцьо ест тутай? . . .

Ми задеревіли на горищі. Але моя мати почала голосно та виразно наче голосити:

— Та, ви мали б розум і якесь людське сумлін-ня та не знущалися б з удови, якій забрали дитину і, може, убили, а самі ще докучаєте та смієтесь з нас . . .

— Веми, веми. Мікольця відзелі коло церкві — продовжував один з поліцистів, який все ж таки на стільки виказав своє “знання” про те, що “відзелі” коло церкві, що це нас відпружило. Ніхто нас коло церкви не бачив, бо ми там не бували...

Поліцисти перейшлися по подвір'ю і просуну-лися попід самими дверми конюшні — ми їх бачили через шпари даху, як оба поліцисти просувалися повз конюшню і далі пішли попід кучі для свиней і фірткою вийшли у наш сад, що простягався понад сам Дністер. Виходячи, вони далі бурмотіли до мо-єї матері:

— Ве пані цо, а ми Мікольця таки знайдземі, злапами і оддами пані... Добже? . . .

— Добре, добре, — відказувала моя мама і від-ходила від них у другу сторону та зайшла до сере-дини в хату. Там побула певний час, вийшла, по-

оглядала все довкола, а побачивши, що поліцейсти відішли геть, мати прийшла до нас та прямо заголовила: — О, Мати Божа, дякую Тобі! Охороняй наших діток...

Я поцілував маму в обі руки, подякував за те благословення та за її молитву й сказав, що ми таки цієї ночі знову вирушимо звідсіля, бо тут не можемо перебувати довше. Мати навіть не сперечала. Вона знала, що ми дамо "раду", як будемо на волі, але як попадемо в руки поліції, то підемо під ключ. Пані Парадовська ще довго поплакувала, а моя мамуся її успокоювала та розраджувала, що тут плач вже не допоможе. І правду казала...

Пані Парадовська відійшла від нас, і ми осталися самі, без наших матерів. І добре, що так сталося. Бо, можливо, за пів години від виходу матерів від нас, на наше подвір'я знову прийшли поліцейсти та почали ще раз говорити, що люди бачили нас вчора біля церкви і ми напевно є тут таки вдома. Почувши такі голоси, ми оба з Теодором покочувалися з горища дещо в долину, та почали загреблюватися якнайглибше у солому, якої тут було по другому боці від стайні дуже багато. Ми, мов щурі, повпихалися якнайглибше, у сам куточок, аж до дна. За декілька хвилин, як ми скінчили нашу "роботу", до стодоли повходили оба поліцейсти, перескочили через "переруб" і почали нас шукати вилами по соломі. Коли б ми були на поверхні соломи, нас буні б прогородили напевно, але ми поховалися дуже глибоко і в самому куточку, тож нас ані вила не могли досягнути.

Поліцейсти поштуркали і щось там муркотали, але ми сиділи маком... І висиділись. Поліція відійшла, наші матері повеселішали, а побачивши, що ми здорові й знову повисувалися та повилазили на горище, відійшли до хати. Ми ждали ночі. Попрошавшись з матерями ще раз, одержавши їхнє благословення, ми обоє піщком виправилися знову в Карпати . . .

..ТА НА ТІЇ БОЙКИ, ТАМ МУЗИКИ ГАРНО ГРАЮТЬ, СКАЧУТЬ ПО ЛЕГОЙКИ . . .

Набравши з дому трохи харчів, а понадто також старі робочі одяги, ми виправилися не на Литву, але ще раз в Карпати, через Бойківщину, яку ми вже перейшли два рази, а тепер перейдемо, як Бог допоможе, ще третій раз. Коли мати Теодора почула, що він намовляє мене йти на Литву, вона тому зі сльозами в очах рішуче спротивилася, кажучи: “На Литву нім дійдете, то погинете, або вас обох половлять та посадять в тюрму...” Також моя мати радла нам тудою йти де є наші люди. Не пхатися між чужих, бо ми ще молоді, а світ не мати... чужина нас може пригорнути, а може і кинути ген від себе . . .

Перемогла моя пропозиція і ми ось вже знову проминаємо Межиріччя, Волчнів, Іванівку, Цуцоловці й опинилися аж перед Пукенечами, бо ми йшли досить скоро цілу нічку, а тут нам почало розвиднятися. Також почув я здалеку кроки двох людей. Парадовський радив далі посуватися шляхом, але я виразно чув відгомін людських кроків, які відбивалися по битому шляху, і почав сходити вбік, так,

що опинились ми оба в якомусь житті, чи в вівсові та й полягали. Незабаром попри нас пройшлося дбох поліцистів, що прямували до Лисятич. За пару мінут ми знову схопились та пішли далі й перед роздоріжжям, яке веде до Добрян, ми відійшли трохи вбік та поклалися в траву й поснули. Прокинулися вже аж тоді, як сонечко висунулося та випивало ген всю росу, якої також було немало, бо нічка була погідна й тиха . . .

Нім пускатися далі, забажалося Теодорові трохи зі мною посперечатися. Почали ми з того, що Теодор, як старший за мене в роках, а також “старший” і за організаційним стажем, — бо він мій провідник — тож конечно він хотів, щоб я і далі слухав його беззастережно. Я рад був би його слухати, але в практичному житті показалося, що хоч я молодший на обі сторони, то все ж я маю за собою “практику” — понад півроку польської в’язниці — а це така школа, яку в гімназії, ні в Духовній Семінарії не здобудете . . .

Теодор настоював на своєму та вважав мене ще за “молокососа”, бо мені доперва починався 18-ий рік життя, а він мав понад двадцятку. Але я мав одну згадку з недавнього минулого, як то Теодор мене “випробовував” у послуші та організаційній дисципліні і на сам наш Великдень, у 8-ій годині ранку, він вислав мене з лозиною (шуткою) у руках, щоб я пішов до Залісець до однієї родини і там передав одній молодій дівчині ту “шутку” із такими словами: “Ти знаєш, що то має означати!” — і після тих слів самому відійти додів та зголоситися у нього . . . Я це точно виконав, хоч опісля показалося, що я в очах не лише тієї дівчини, але і в її родичів, остався неабияким дурнем . . . А в додатку до цього і сам Парадовський “випив” трохи за ту “науку дисципліни”, бо вищий провід ОУН того не одобрив . . . Цю

подію я пригадав Теодорові на доказ, що я вмю слухати, але він не завжди вмів наказувати! Погодились ми на тому, що я далі буду його слухати, як організаційного зверхника беззастережно, але в інших випадках, я буду кермуватися таки своїм досвідом, а не його порадами, чи вимогами, не зважаючи на його старшинство . . . Підкреслив я це також тому, бо вже не раз переконався, що в практичному житті, Теодор такий ляїк і такий наївний, як недоумний. Він вірив у те, що сам говорив, а понадто вірив і навіть чужинцеві, чи й поліцистові більше, як мені, і це мене боліло та насторожувало. Одначе я ніяк не хотів допустити до того, щоб ми розійшлися у своїй ідеї, чи в своїх плянах утечі, тим більше, що ми мали виразний наказ з Проводу ОУН — опустити тимчасово терен нашого побуту, і ми це мусіли оба зробити. Також і Теодор боявся, щоб я не “втік” від нього, тож мусів у дечому і мені поступитися та послухати. Недалеке майбутнє показало, що я мав свою рацію щодо послуху . . .

У ФРИЗІЄРА

Поміпрившись між собою, ми, як вірні друзі поманджали далі і вступили до села Добрянні, котре було по східній стороні від Стрня. Тут ми зайшли до місцевої кооперативи. Ми були назовні зодягнені гарно, чисто, та мали також ті самі “тренчкотні” — літні плащі, які несли на руці. Теодор, вступивши до кооперативи, почав польськи говорити, що він шукає, чи тут є фризієр, бо хоче побригтися, нім піде до міста Стрня. Купивши дещо з харчів, мабуть купили ми ковбасу, трохи чоколяди та пару булок і, на пораду кількох молодих хлопців ми попрямували там, де має бути людина, що вміє “голити” та стригти. Я ще не потребував бригтися, бо досі я ще ніколи не “голився”, але Пара-

довський заростав, мов борсук, і потребував зняти зі своєї бороди ту щетину. В Кооперативі та по дорозі всі хлопці говорили до нас по-українськи, а Парадовський до них по-польськи. Я сам мовчав і не говорив ані слова до нікого.

Так прийшли ми до одного молодого подружжя, що мало, мабуть, двоє діток. Прийшовши в хату, я поздоровив "Добрий день!" по-українськи, а Теодор "Дзень добри" по-польськи. Відразу той молодий господар почав прибиратися "побрити" свого клієнта. Ті, що нас привели, пішли собі в свояси, осталися в хаті ми, молодий господар, двоє дітей та ще була там одна панна, років може 16-17, і була зодягнена в такий уніформ, як носили тоді ті, що були учнями учительської семінарії. З того ми знали, що це учениця учительської семінарії зі Стрия. Парадовський весь час розмовляв по-польськи з господарем, а я сів собі на "бамбетель" і мовчав, хіба час-до-часу посміхався, бо мене смішив Парадовський своїми байками, які він плів з тим голярем, уважаючи його найвим дядьком. Під час того панночка весь час дивилась на мене, виходила до ванкіра та знову входила й нарешті покликкала голяра, щоб на хвилину прийшов до неї:

— Васильку, прийди до мене, я маю тобі щось тут сказати! — промовила вона і Василь, той, що голів Теодора, перепросив інтелігентно свого "клієнта" і вийшов. За хвилину знову повернувся до хати та почав далі "голити" бороду і при тому почав якось підозріло дивитися на мене. Я настрашився і вже хотів тікати, бо думав, що то може не українці і хочать на нас навести поліцію. Але все втередила панночка. Вона прийшла до мене й тицьнула мені польську газету «Курер Поранни», а там, на першій сторінці від правої руки поміщена була моя знімка, з підписом та поданням мого повного ім'я і прізвища, адреса та те, що за мною пошукє поліція, як за "небезпечним" типом . . .

Я аж скрикнув із дива та з переляку. “Теодоре!” — промовив я голосно і показав йому «Курера» та мою знімку. Теодор побілів та вже не хотів кінчати підстригання волосся, лиш тікати і то негайно.

— Не бійтеся! — промовила та панночка. — Ми вас не видамо... Ми вас охоронимо... Ви наші... — і вона почала тихо плакати та просити свого брата Василя, щоб поміг нам і переховав нас...

— Все зробимо, все зробимо, не бійтеся! — потішав нас Василь.

За ту потіху, за ту його готовість і за ту негайну зарадність я на цьому місці складаю Василеві нашу найщирішу подяку! Якщо він у живих, то хай Бог милує його і дає довге та радісне життя, а якщо упокоївся — то хай Бог примістить його шляхетну душу там, де святі перебувають! Знову ж тій милій панночці, що перша впізнала мене у польській газеті й так дбайливо зо сльозами нас запевняла, що допоможе нам — ми були і є тепер влячні за все з глибини нашої душі і серця. Ця пані тепер живе в околиці Нью-Йорку, замужня, має гарні діточки — хай їх Бог Милосердний усіх благословить!

Василь приготував коня, воза та наклав півдрабини й на них повно конюшини, а нас примістив на дні під конюшиною, щось так подібно, як то два чи три тижні тому перевозив нас мій брат Степан. Ми поскулувалися в чотири погібелі на дошках воза та поїхали, але вже не “серединою” міста Стрия, але боками, бо Василь знав знаменито круті дороги й казав, що буде виминати всякі шляхи бнті, щоб не наражувати нас на небезпеку, бо вона, як він казав — є таки дуже велика, “коли ляхи шукують вас по газетах, то знак, що вони шукують і своїми шпіцлями та поліцією явною і таємною” — говорив Василь та поцмокував на свою коняку, а вона, хоч єдина, але тягнула віз так скоро, як і пара коней.

Ми знову “котилися” скорецько, наче б у долину, а насправді підносилися чимраз вище в гори

Карпати, до кордону. Той кордон нам тепер не був ані дивний, ні страшний, бо вже відомий, тож ми бажали, неначе летіли на крилах до того кордону, щоб знову опустити польське “моцарство”, яке за мною гонило та шукало газетними “наказами” й це трохи нагнало було на нас обох страху . . .

Василь ретельно провадив коняку стежками так довго, доки було можна, але нарешті сказав, що мусимо виїжджати на головну, “биту” дорогу, бо іншої немає, а він хоче нас довести так далеко, аж під самі гори, щоб ми могли далі чимскоріше самі дібратися відомими нам стежками та перескочити кордон, і далі — драла! . . . Остаточо ми приїхали майже на те саме місце, де прощалися колись із моїм братом Степаном. Тут Василь також попрощався з нами, наче з рідними братами, побажав нам “щасливої дороги” і, навіть не прийняв двадцять золотих, які я хотів йому щиро вручити за ту “форштанку” — він рішуче відмовився, кажучи, що то його обов’язок, як українця, допомгти тим, що боряться за Україну! . . .

Ще таки того самого дня, ми спиналися знову на верх стрімкої гори. Парадовський мав звичку ловитись за гіляки сосни, з нею посуватися в долину і тоді пускати та ловити другу галузку. Коли ми вже вийшли на вершок гори та почали спускатися долів, він зловився однієї галузки соснини і коли її раптово випустив з рук, галузка сильно з розмахом махнула та вдарила мене по очах, тому що я в тому часі йшов позаду Теодора. Я отримав такий сильний удар галузкою, що аж впав. Ще й досі годі забути того удару! Мої очі, головню ліве око, так опухло, що я не сподівався вже бачити на нього. Далі я ніяк не міг посуватися. Ми мусіли присісти. Парадовський поохкував та впевняв мене, що “то перейде”. Одначе, воно не “переходило”, а таки боліло. Треба було деякого часу, щоб ми могли піти далі.

Та все проминає. Проминув і цей біль... Лише для мене осталась пам'ятка на все життя. Як показалося пізніше, удар пошкодив мені обоє очей, але ліве око ослабло до тієї міри, що вневдовзі я мусів носити окуляри, які ношу і досі, хоча в моїй родині ніхто ніколи окулярів не носив і кожний відзначався сильним зором. Навіть мати моя, Аквілена, бачила і добре читала без окулярів аж до 95-го року, її благословенного Богом, життя.

Однак, людина сильніша від машини. На те маємо багато доказів. Машина гнеться, ломиться, нищиться, нидіє і перестає працювати. Людина, хоч і гнеться, то напростається, ломиться, випрямиться, перемагає всі перепони і, якщо молода, то й переживе всякі труднощі, всякі болі, всякі перепони подолає і, якщо така воля Божа, переживе навіть соті терпіння. . . .

“У ЧЕСКО-СЛОВЕНСКУ, НА ПОДКАРПАТСКЕ РУСІ”

Обкравлений, спочений, перемучений та з обмеженою можливістю круговиду, ми “перекотилися” через кордон і опинилися вже на Закарпатті — у чехо-словацькій республіці. Параловський посоловів, бо бачив, що накоїв мені лиха, яке, мабуть, не дасться так легко позбути, і тому мовчав та наче ждав, що я скажу. Куди нам тепер прямувати свою втечу і чи вже посуватися в глиб країни, чи відпочивати? Йти вдень чи вночі йти, а вдень відпочивати? Все те тиснулося нам на голову. Однак, я не мав ані сили, ані охоти сперечатися з Теодором.

— Провадь куди хочеш! — сказав я йому і схилив голову, бо око боліло до омління, пекло, рвало і до того я на це око ніщо не бачив, а також і прачим. мало що бачив . . .

Мені здавалося, що тепер найкраще, щоб я був навіть у польській тюрмі. Може б так око не боліло. Може я вже осліпну, то навіщо мені тікати? Кому буду потрібний, що я можу темний зробити та ще на чужині? . . . А що скаже моя мати, як колись довідається, що я осліп та ще з такої глупої причини, через необачність і примху свого друга Теодора?

Все те тиснулося на мою голову і мені здавалося, що ось-ось і прийде мені "капут", я заломлюся і таки сам повернуся до... Польщі. Хай там уже загину, але, щоб бодай мати моя знала, що я тут гину в польськiм криміналі, а не в лісі . . .

Парадовський бачив, що я не можу далі йти. Ми присіли, але вже на стороні Закарпаття. Так ми сиділи дуже довго і майже мовчали . . . Смеркалося. Треба було десь переночувати, бо тут і небезпечно та й буде холодно, як промочимось росою карпатських гір. А тут роса обильна, а нічка холодна, аж до дрижів. Я нагадав собі село Присліп та свою знайому Марію з в'язниці, як ми сиділи у Воловім I, о, диво! Ми були якраз перед тим селом. Хтось надивався і Парадовський спитав, чи далеко до Прислопа, а та особа відповіла: "Ось, тади!" Туди, каже, вже недалеко; ви якраз идете до Прислопа. А там і є та добра пані . . .

І ми пішли. Відшукали добру молоденьку жінку, що щойно вийшла з криміналу, і заопікувалася нами, як ріднесенька сестра, або мати! І нагодувала квасним молоком, і дала водички обмитися, і постелила нам місце у шопі, чи стодолі, щоб переспати, і ще до того сказала, як і коли є найкраще встати та на котру годину треба прийти до Нижних Веречок, а там сісти на автобус і далі — до Великого Березного та ще далі на Міхаловце і так доїдемо аж до Ужгороду . . .

Ми трохи погугорили, порадилися, подякували за гостинність та полягали в солому спати. Зверху ми прикрилися якимись кожухами і так заснули. Але спали ми недовго. Вночі нас почали сильно кусати блохи. Вони, мабуть, повилазили ген з кожущини і побачивши, чи почувши, що то гості з закордону, почали безжалісно нас гризти, кусати, смокти так докладно, що вже заснути було годі!

Прочухали ми нічку й діждалися того часу, коли наша опікунка, Марія, прийшла знову до нас, принесла молока, а в додатку і два убрання: для мене і для Теодора, щоб так далі мандрувати, бо так безпечніше!

Чудова наша Марія! І яка вона розумна і второпна! Маріє! Хай вам Бог за все винагородить. І, як живете, будьте щасливі! А, як ні — то царство вам небесне!

НОВІ НЕСПОДІВАНКИ В УЖГОРОДІ...

Не знаю, як довго ми вибиралися, але остаточно наша Марія нас знаменито підготувала на всякі випадки: вона перебрала нас на місцевих хлопців, у білявих полотняних чи суконних круглих штанях і такій із сукна тканій короткій “кацабайці” — накидці, та ще й якась шапчина на голову, — словом чисті родовиті закарпатці. Хлопці, хоч іди та ліс рубай ними. Марія раділа, що нас не пізнає навіть наша мати... “Ідїть з Богом!”

І, ми пішли з Богом шукати добрих людей, які десь жили поза засягом нашого відома, у гарній землі українській, що її тут називають “Подкарпатська Русь”, або Закарпаття, а ще краще “Срібна Земля” наша, а ми її діти. Ми такі подібні до синів тієї чудової української землі за Карпатами... І, от ми йдемо пішки далеко-далеко, аж поки не приман-

дрували до місця, де можна було купити білет на автобус. Ми купили і поїхали. І, було гарно, надійно, весело і сумно. Все нараз. Все радувало і все нас боліло. Найбільше мене боліло моє бідне око. Марія мастила, мила, але воно далі боліло, слезило і інколи пекло . . .

Чудові краєвиди! Повно зелені. Гори й гори. Стежки, дороги, хати, обороги та хрести при дорогах. Їх тут так багато. Більше, як у Галичині, за тими горами, від нас на північ тепер... Всі хрести покриті якоюсь неначе бляхою, півмісяцем, так, щоб вода не замокала, не заходила і не скапувала на дерев'яні чола святих... А вони такі сумні, похлі, схрещені руки на грудях, і всі вони немов моляться за нас і для нас. За нашу щасливу дорогу. Бо так нас Марія випроваджала і так нам Божої помочі бажала. А Божа поміч нас не опускала від тих перших днів мандрів і не опускає нас по сьогоднішній день... Хіба це не велика подія? Не мале чудо? За те і ми молимося сьогодні, так, як молились і тоді, коли здавалося, все пропаде і ми не дійдемо до тієї невідомої пристані, бо хто ж знає, де ми маємо причалити. До кого? Коли? . . .

Такі рефлексії мандрівників, що пустились в дорогу без того "компаса", який має показати не лише шлях, але і його напрям та і ціль... А наша ціль мінялася з дня на день, і вона доповнялася так докладно, як того вимагало само життя мандрівників, що їхали тепер в напрямі міста Ужгороду. Ми їхали, пересідали, відпочивали і знову їхали. Все ближче до того міста, де також живуть, працюють, творять, ростуть і радіють та турбуються українські люди, наші брати, за якими ми шукаємо, від яких ми багато сподіваємося, бо ми — українські націоналісти, ми втікаємо з польського "моцарства" у світ за очі. А той світ, десь ось таки тут має бути нам і для нас відкритий, як брата! . . .

Гарний шлях. Довга подорож. Мило і цікаво є на світі жити навіть тоді, коли ваше життя обмежене покищо автобусом. І це скінчиться. Ще такі події відбувалися на світі і вони проминули. Ще були більш відважніші люди від нас і вони минулися... Ще бували кращі мандрівники і по них слід пропав сьогодні. А що ж нас жде? — побачимо. Покищо, ми доїжджаємо до самого Ужгороду, а в нім доми, люди, рух, вулиці малі і великі, прости і криві — гарячо і приємно. Зелено довкола і зелено в нашій душі. . . .

Ми висіли, радісні, поправляємо наші штани, що корчуться на колінах і не хочуть самі зсуватися, лише стирчать підсунені до півлїтки. Поправили, і пішли. Навіть найбільше місто можна пройти пішки й вийти з його мурів на городи, на поля і всякі позаміські закамарки. Тож опинились ми в якихсь ніби розвалених, старих вагонах, що колись тут стояли і служили комусь за накриття над головою. . .

Аж тут ми відпочили! Добре відпочили і спали мов діти лордів, серед природи, в траві, лише синя блакить над нами, а в ночі зорі й зорі. . . Їх мільйони і всі вони точно над нами, сіяли, зоріли і світили нам; дрімали враз з нами і відпочивали так довго, аж знову настав Божий день і показав нам виразно наше положення пару кілометрів поза містом.

Теодор також пробудився. Каже: “помолимось!” І ми молились обоє тихо і довго. Дякували і просили. За все дякували і ще більше в Бога просили. За що дякували — знаємо. За що і чого просили — самі не знаємо. Всього і багато. . .

Ми оба, ще заки заходили до міста Ужгороду, дещо порозмовляли та устійнили, що маємо говорити при зустрічі з українцями в місті, а також і

про те обдумували ми, чи остатися в Ужгороді, чи далі “давати драла” в глиб Чехії. Парадовський во-лів був тут оставатися, але я мав на думці даліше мандрювання, щоб побачити трохи більше світу...

Так просовуючись все ближче міста, ми зустрі-нули в одному городі між тичами, на яких зеленів густо ясьок, малого хлопчину, що побачивши нас, дуже настрахався і чуть-чуть не скрикнув. Але ми його скоро заспокоїли та почали просити, щоб нам сказав, хто він є, та де могли б ми напитися води? Хлопчина, років може 8-9, сказав, що називається (мабуть) Володимир та, що його батько працює, а мама вдома. Батько січовий стрілець... Так ми до-мовилися і слово по слові заприятинилися з молодим “козаком” та попросили, щоб приніс нам напитися води. Він це радо виконав, а при тім і припровадив до нас свою мигу і ще молоду мамусю. Так ми за-пізналися і себе трохи відконспірували, а при тій нагоді і вперше добре та нормально поснідали в ук-раїнській свідомій родині, що тут жила, як емігран-ти з Галичини, і ми якраз до них долучилися. Десь незабаром прийшов до нас і господар тієї родини, молодий колишній підстаршина Української Виз-вольної Армії, що тут попав враз із іншими стріль-цями-українцями ще в 1920 році, тут осівся, одру-жився, почав господарювати-працювати, поставив собі хатину таку з старого вагону та живе.

Ми довідалися, що тут, у місті Ужгороді, є ба-гато українців, є також українська інтелігенція: є професори, директор банку та навіть виходить ук-раїнська комуністична газета “Вперед”, яку видає редактор Довгаль. На основі тих вісток Парадовсь-кий знову “заохотився” та сказав, що ми хочемо відвідати ту редакцію в місті — й нас малий хлоп-чина попровадив та показав приміщення тієї ре-дакції. Пригадую собі, що це приміщення редакції

було, мабуть, в приватнім помешканні, дерев'яної, але гарно викінченої хати, до якої ми вступили з надією, що тут можна буде більше дечого довідатися. Сталося так, що Парадовський, побачивши редактора, вже немолодого пана, інж. Довгалья, почав з ним розмову, а довідавшись, що та газета “Вперед” має ще й дописку “Пролетарі всіх країн єднайтеся!” — не витерпів і сказав таки виразно, що то комуністична шмата... Того було досить.

— А, то ви такі панове?!... То ви терористи, то ви бандити з ОУН?! — так нас привітав інж. Спиридон Довгаль і скоро, в поспіху, нас оставив самих у хаті, вибіг швидко десь на подвір'я і шез серед доріжок. Ми до дверей, а двері були зачинені. Ніяк не можна було їх відчинити. Тоді Парадовський до вікон, вони також позачинювані, але до землі з зовні недалеко. Тож ми спокійно ногами вибили вікно й повилазили на подвір'я і далі дали ногам знати. Не знаємо, з ким прийшов до своєї хати п. Довгаль, бо ми його більше не бачили.

Знову щасливо добились ми до тієї доброї родини, що мали такого гарного малого хлопчика, котрий нам став у пригоді. Опинившись ще раз в тій родині, ми сказали їм про свою пригоду в редакції “Вперед” з інж. Спиридоном Довгалем.

— Як ви націоналісти, то чого ви там зайшли відразу, не знаючи хто то і що за редакція? — запитав нас з неабияким здивуванням п. Максимович, батько того чудового хлопчика. Нам було трохи неприємно, бо й справді, чого не шукаючи броду — пішли у воду? Та сталося. Добре, що нас не віддав знову в руки чеській жандармерії.

Парадовський оправдував себе тим, що треба ж показати тому типові, що “Вперед” — це комуністична шмата, а не українська газета. Я це також обстоював, що ми добре зробили, що там були, ви-

сміяли того типа — комуністичного прихвостня та назвали його газетку “шматою”, бо це дійсно шмата! Ми навіть чеську демократію розуміли по-своєму: демократія — так! А що “Вперед” комуністична шмата — це також так! А її редактор п. Спиридон Довгаль комуністичний прихвостень — те теж так!

Не знаємо наскільки це кому подобалося, але пізніше наш вчинок одобрили наші найкращі приятелі в тому часі, а це, панове: проф. Голота та директор Колцуняк, з якими ми вневдовзі зустрінулися та відразу заприятзнилися.

Показалося, що проф. Голота — це надзвичайно культурна та товариська людина. Він любив молодь, любив націоналістів та любив і те, що ми гідно поступили, що побачивши, що така то українська газета має напис вгорі: “Пролетарі всіх країн — єднатесь!” — справедливо назвали її шматою, а не українською газетою. Надзвичайно прихильно, прямо кажучи, по-батьківськи поставився до нас обох, а до мене особисто зокрема, наш незаступимий добродій і друг, директор Колцуняк, що був тут директором одного банку котрий був у зв'язках із банком Рідної Школи у Львові. Те споріднення мені пізніше надзвичайно стало в пригоді.

Родина Максимовичів також поставилася до нас дуже ввічливо та й помічно. То вони, ті наші друзі Максимовичі, нас погудували, порадили та запізнавали з другими свідомими українцями міста Ужгороду, де не бракувало українців і таких, що погорджували українською нацією та голосили комуністичні марксіські кличі “Пролетарі всіх країн — єднатесь!” — яких ми навчилися виминати тут і не заходити більше з ними ані в розмову, ані в спори.

Пригадую собі, що нас ті панове, як проф. Голота та директор Колцуняк одного вечора привели до місцевої “Просвіти” і ми тут мали розмову й

сказали, що було треба. Бо ми остаточно таки рішили про справу говорити з ким треба, а не з тим, з ким можна. Тож заощаджували собі непогрібних клопотів.

До кругу нашого знайомства та товариства згодом приступив ще один пан у середніх роках, бувший вояк Армії УНР, інженер молочарства Яків Балабан. В тому часі він міг мати сороківку, був самітним, і мав досить добру посаду працівника в молочарні у Гуменнім чи в Кошицях. Пригадую собі, що він багато розмовляв з нами, побільше з Парадовським, бо мною всеціло зацікавуввся директор Колцуняк. Він якось то полюбив мене чи постановив собі допомогти мені під кожним оглядом, також під матеріальним.

Наше становище починало ставати з кожним днем певнішим та і приємнішим. А все завдяки нашим помічникам-добродіям проф. Голоті та дир. Колцунякові, якому я зобов'язаний на досмертну вдячність. Він поміг нам, а зокрема мені особисто, стати на ноги, прожити, устаткуватися та й далі продовжувати науку. Без його виразної підмоги, я навряд чи міг би був ще таки в тому році почати продовжувати свої студії, і то вже в університеті, в Празі; спершу на Карловому, а пізніше в Українському Вільному Університеті. Та про це пізніше.

Навіть найбільші приятелі буденіють, якщо вони остаточно мусять розходитися іншими шляхами. Таке було й з нами. Ми порадувалися, порозмовляли, погостилися та остаточно мусіли поєхувати далі й шукати долі поза Ужгородом, бо тут ми не могли б були отримати дозволу на побут, хоч би тому, що подаючи таке прохання про дозвіл на тимчасовий чи постійний побут у Чехо-Словаччині, нас тут скоро викриють, що ми є ті самі особи, яких вже раз суд "Подкарпатске Русі" засудив був за перехід

кордону та рішив їх обох видалити поза межі тієї республіки, а зокрема поза межі Підкарпатської Русі, як тоді офіційно називалося Закарпаття. Цей шматок української землі входив, як складова, автономна частина-країна до Чехо-Словацької республіки але й тут діяли окремі суди. І, що той тутешній суд раз рішив, то годі було це рішення переступити. Тож те вплинуло на те, щоб ми таки посувалися далі; можливо, що вже в Словаччині нам дадуть дозвіл на побут

В СЛОВАЧЧИНІ — ТАКОЖ УКРАЇНЦІ ...

Остаточо ми вибралися в подорож шляхом, що вів вже на терени, які адміністративно належали до "Земі Словенской", як це тут в тому часі офіційно називали ті, що нас супроводили, то автобусами, то поїздами. Ми майже в кожному селі, що мало між своїми мешканцями й українців, задержувалися на день-два, а опісля далі прямували автобусами, бо тут автобуси курсували майже до кожного села. Шляхи добрі, майже всюди асфальт або й цементовані, а все — наче на літніску... Всюди пагорби, повно зелені, чудові села і містечка, де повно було місцевих українців, байдуже, що тут себе деякі з них називали вже словаками, або руснаками, а дехто українцями, або місцевими. Словом, тут можна розмовитися по-українськи в кожному селі!

Також по малих містечках можна було почути українську мову в її східньо-словацькому забарвленні. Населення жило добре, достатком та було й приязне, миле в розмові — балакуче й гостинне. Ми гостилися будь-де, де лише була автобусова зупинка.

В МИХАЙЛІВЦЯХ

Погостювавши по різних доколичних селах, що були наче підміськими міста Ужгороду, ми на деякий час опинилися в містечку Михайлівці, на Словащині. Це не дуже то велике містечко, але гарне, чисте та й його населення наполовину українське. Тут були також українські установи, мабуть "Просвіта" та молочарня, тобто кооператива, яка була в руках українців, а її керівники то переважно були старшини чи підстаршини різних українських військових з'єднань-армій, багато з яких тут осілися. Понадто було трохи українців також у Кошицях, кудюю ми були заїхали на короткий час і заїзналися з деякими. Все ж таки Кошиці мали характер, своїм населенням, більше словацько-мадярський, бо й деякі українці тут розмовляли часто по-словацьки або по-мадярськи. Знаю, що нас були повели до місцевого монастиря, мабуть оо. Василян, що містився в забудуваннях, які нагадували радше замок, твёрдиню ніж церковну обитель.

Повернувшись знову до Михайловець, ми тут, на короткий час, розгосподарювалися і жили наче гості різних українських родин, які радо нас прийняли на добудві, а потім ми знову гостювали в інших родинах, щоб для однієї родини не бути тягарем. Так нам проминув, мабуть, тиждень часу чи й більше і ми, користаючи з того, що якраз проф. Голота та дир. Колцуняк мали вакації — бо то була вакаційна пора — рішили далі продовжувати свої мандри й так дісталися дещо на північ до містечка, що мало своїм населенням також український характер, а це ми приїхали до Гуменного.

ГУМЕННЕ

До Гуменного ми їхали пару кілометрів автобусом, а потім пересіли, за порадою проф. Голоти, на поїзд та заїхали там гарним місцевим поїздом і примістилися там при одній українській родині, до якої мали запрошення за посередництвом дир. Колцуняка. Нас і тут радо приймали та гостили; а все ж я особисто відчував уже втому, і дуже бажав десь поїхати далі, де б можна було думати, що то ми вже на місці. Та бажання одна справа, а можливості — друга. Ми не могли ще собою самостійно нікуди порушувати до часу, аж одержимо бодай будьяку перепустку чи тимчасовий дозвіл на побут у ЧСР. Так сталося, що, не зважаючи на велику кількість та на прихильне відношення до нас тих українських патріотів, ми ані в Ужгороді, ані в Михайлівцях, ані в Гуменнім — не могли отримати дозволу на тимчасовий побут в ЧСР, бо, наприклад, в Ужгороді навіть не пробували, бо це було б пошкодило. Нас могли б відразу арештувати і таки “цюпасом” відставити ще раз до Польщі. Знову ж ані в Михайлівцях, ані в Гуменнім, не було таких певних зв'язків, які запевнили б нам одержати позволення на побут. У Гуменному ми також робили старання про всякі інші можливості, але, покищо, ми побуту ніде не могли одержати.

Пригадую собі, що однієї гарної днини ми викупалися в річці Ляборець, яка пропливала недалеко від Гуменного і ще таки того самого дня під вечір вибралися разом із дир. Колцуняком та проф. Голотою автобусом аж до міста Пряшева. Їхали ми вес. час автобусом, бо це мабуть було єдине сполучення й ми вибрали те, що було.

Пряшів, містечко трохи більше від попередніх — Михайловець і Гуменного, — але ми й тут нічого не скористали, бо хоч були великі надії, показалося в практиці, що тут ніхто не може, чи не хоче, нам допомогти висгаратися позволення на побут...

Парадовський також почав відчувати наче втому, наче почав попадати в зневіру, й радив мені покидати те миле товариство, поки ще не пізно, й самим їхати так далеко, аж доїдемо до Праги. Такі думки й мені снувалися, але я не міг так собі, просто кажучи, тікати від своїх добродіїв, що там не лише опікувалися, але й трудилися та докладали своїх центи, бо ж вся та подорож була досить кошта, а ми зі своєї кишені нічого не докладали. Навіть дир. Колцуняк постановив собі не оставити нас ніде самих, але довести справу до завершення.

Бували моменти, що мені було прикро й якомсь неприродно, бо я був призвичаєний радше другим давати й помагати, і нерado приймав поміч сам від других. Хоч фактично, крім тої виразної і батьківської помочі й опіки, яку я зазнавав від дир. Колцуняка — я досі, ані пізніше — ніде не мав та й не дуже тим турбувався.

З ПРЯШЕВА ДО СТРОПКОВА

Остаточно переконавшись, що тут у Пряшеві ми таки нічого не досягнемо, наші добрі опікуни постановили нічим не турбуватися. А відчувши, що ми вже самі є близько зневіри — потішали нас, а директор Колцуняк прямо майже тоном наказу сказав мені, щоб я, їдучи автобусом чи поїздом, краще все обсервував та оглядав ті терени, бо це ж українська земля і українські люди... Колись, мовляв,

мені це може придатися, і знайомство терену та й самих людей... Ці слова трохи поділяли додатньо на мене, а ще більше на Парадовського. Ми справді почали почувати себе, наче в Бога за двєрима. Прощаючи Пряшів, ми були переконані, що ми таки тут, в ЧСР, останемося і ще колись відвідаємо Пряшів та пригадаємо, чому то він не хотів нас у себе прийняти та дозволити нам побут . . .

Опустивши те місто, ми прямували автобусом, який якийсь то котився досить ліниво й не минав ні одного села. Це нам давало можливість таки справді ближче приглянутися не лише селам, але й людям. Ми виїхали й зупинилися в селах Келемеш, Капушани, Загаш, Липники, Хмель а далі пристали в містечку, мабуть, Яромповичі, заїхали до Ольшави й далі ми зупинилися аж в містечку Стрпків.

Тут була наша більша та довша зупинка. Ми всі рішили відпочити трохи, а головне десь недалеко звідсіля мав був перебувати всім відомий патріот о. Шпилька, рідний брат православного єпископа Б. Шпильки, що перебував в Америці. Такі вісті ми набули від проф. Голоти. Він все нам точно розповідав, але — казав він, — о. Шпилька є греко-католицьким душпастирем, і тут його всі дуже шанують та люблять. Тож ми мали надію що він має якісь знайомства між словацькими “окресними велітелями”, й тими знайомствами допоможе нам одержати дозвіл на побут в ЧСР . . .

Вже наступного дня ми опинилися в о. Шпильки на його “проборстві” (фарі). Це справді гарна і висококультурна людина. Його пані-матка нами щиро заопікувалася та почала гостити нас медом, бо о. Шпилька мав гарну пасіку. Наші супроводирі — проф. Голота та директор Колцуняк, — тут також

трохи відпочивали та, мабуть, робили старання, щоб нас десь уже “позбутися”, бо і вакації закінчаться, а до того часу треба їм і нам мати поладнані справи: їм треба буде повертатися до праці, а нам — оставатися та, отримавши дозвіл на побут, продовжувати студії в університеті, тощо.

Спочатку все виглядало, що ми тут радо гостюватимемо бодай два або й три тижні. Одначе, після вичерпання усіх тих знайомств та їхніх допоміжних акцій у нашій справі — не видати було ніякої розв'язки.

Ми з Теодором також почали більше прислуховуватися тим розмовам, які велися довкола нас та нашої дальшої долі, але завжди відчували, що ні о. Шпилька, ні його знайомі не мають настільки впливу в урядах, щоб могли запевнити нам одержання “поволені” — дозволу на побут. Одначе, дир. Колцуняк не тратив надії. Він так вірив, що ми мусимо в тих околицях щось зробити, бо висилати нас на Чехи без дозволу на побут ані непорадно, ані небезпечно. Нас бо можуть легко половити та остаточно “цюпасом” доставити до Польщі та навіть передати до гук польській поліції. Такі міркування для нас не давали нічого доброго. Ми, наче сироти далі волочилися в хвостикі за тими шляхетними та добрими нашими панями-опікунами, але й вони не були в силі нас запевнити, що ми тут щось собі порадимо . . .

Серед таких розмов та зажурень до нас одної неділі прийшов якийсь учитель, що вибрався з самих верхків гір на прогульку й добився до о. Шпильки, якого всі знали, поважали та відвідували й гостились тут, бо пані-матка була така ж гостинна і гостям рада — як і сам о. Шпилька. Не пригадую собі вже прізвища того учителя, але знаю, що він радо розмовляв з нами, потішав та радив, щоб ми

посувалися разом з ним і він, може, когось впливового знайде, бо нам треба мати дозвіл, бо інакше наше майбутнє дуже захмарене та й непевне!

Може вже наступного дня той учитель почав говорити з директором Колцуняком та з проф. Голотою про нашу долю і при тій розмові вони всі разом обмірковували де можна б знайти впливову особу, котра б нам могла і хотіла допомогти? Виходило з їхньої розмови, що, коли б хтось мав якогось члена родини в повітовому уряді (окресному), то можна б при його допомозі дістати такої дозвіл на побут, бодай “прозатімні” — тимчасовий, а пізніше, коли б ми дісталися щасливо до Праги, то там також є українці, й вони могли б нам допомогти одержати побут на довший час.

Ми ще перебули пару днів у гостинному домі о. Шпильки, а наостанку рішили їхати та шукати долі десь поза Стрпковом та його околицею, бо тут “окресним” старостою був якийсь словак-мадярон і дуже негостинний для українців. Тут бо робили старання, але дуже обережно і чуть-чуть нас не запропастили... Той “окресні велитель” казав, якщо такі люди є тут в околиці, то вони можуть прийти до нього на розмову. Коли з такої пропозиції нічого не виходило, — бо нам порадили до нього не наближатися покищо, — то він почав вимагати від о. Шпильки, щоб він нас, тобто тих, яким треба дати дозвіл на побут, передав поліції, а вона знає “хто дає побут”. Від такої поради ми почали тікати і з самого Стрпкова та з його околиці, щоб нас не вислідила поліція, бо тоді пиши — пропало! Тим більше, що, як нам потім пояснили, нас уже раз “випрашили” у Воловім, тож той тип-мадярон нам не дасть дозволу, але напевно, якщо попали б йому у руки, то нас видалить прямо полякам... Прекрасно, аж нам поза шкіру мороз проходив!

На пораду учителя, ми рішили відїхати до його села, де він був учителем, тобто до Капішової! Так ми й зробили. Лише проф. Голота від нас відлучився, бо казав, що має ще одно місце відвідати, десь біля Бардієва, чи в самому Бардієві, і там буде також шукати можливостей дістати для нас “поволенє по-биту” в ЧСР.

До села Капішова ми трохи їхали підводами, а трохи йшли пішки. Дир. Колцуняк під час тієї по-дорожі весь час розповідав про ті можливості, що ми їх можемо мати тут у ЧСР, якщо отримаємо по-бут. Перспективи були гарні й навіть аж рожеві, бо не все те ставалося, як бажалося. Він був дуже прихильний до мене, і за всяку ціну старався нас потішати, запевняти та держати на дусі, боячись, щоб ми не “заломалися” тут та ще самі не поверта-лися до Польщі... Очевидно, що аж такої можли-вості не було, але нас ця непевність трохи лоскотала і непокоїла, бо час упливав, а вигляду на краще — ніякого.

Дир. Колцуняк розповідав, що він знає про мій рід та мого батька і хотів би мені допомогти так, як би то того мій покійний батько хотів. Знову ж Па-радовський мав більше приятні в інж. Якова Бала-бана, що деякий час також бував у нашому това-ристві, Інж. Балабан весь час щось собі розмовляв з Теодором окремо, бо я ще уважався замолодий до всіх розмов. Та мене це не інтересувало, ні не гніва-ло. Робить і говорять що хочете, але таки допоможіть отримати тут побут, думав я.

Знову ж, як я уже зазначив, дир. Колцуняк зав-жди вів розмову найчастіше зі мною і я відчував з його сторони не лише відданість, але в мене ро-дилася до нього синівська пошана, бо він до мене відносився наче рідний батько. Навіть старався, щоб я добре виспався, добре зїв, не перестудився

в горах, або не зазнав якогось ушкодження. Очевидно, що таке піклування породило в мене і відповідну вдяку в моєму серці до дир. Колцунюка, і та вдяка ходить разом зі мною аж до сьогодні! Якщо живе та шляхетна людина, хай Бог милосердний причинить йому радості й віку, а якщо помер, то хай Господь прийме його душу там, де святі перебувають!

А от проф. С. Голота — це людина-спортвець і завзятуший пластун. Він інколи жартував з директора Юліяна Колцунюка, що той “боїться взяти в руки палицю” та не любить пішки ходити по горах; бо проф. Голота любив дуже подорожувати пішки й придивлятися до природи, не лише до людей. Він був дуже балакучим і товариським та до нас обох однаково прихильним. Мабуть, дир. Ю. Колцуняк був його вірним другом не лише в мандрах-прогуляках, але і в суспільно-громадському житті. Професор Голота був педагогом та навчав у гімназії (мабуть в Ужгороді), а Юліян Колцуняк був директором українського банку (мабуть, офіційно, той банк називався “Подкарто-руський”), в Ужгороді. Знову ж інж. Яків Балабан був працівником, чи управителем котроїсь молочарні в Гуменному, або таки в Ужгороді, точно вже собі не пригадую. Це була наймолодша людина з тих, з якими ми там подорожували. Він мав приблизно 36 до 37 років — значить, якраз був старший від мене на 18 років життя, або більше. А проф. Голота, можливо, мав понад сороківку, або приблизно по сороківці. Тож всі ті особи були вже поважними, розумними й мали відчуття потреби допомогти нам, бо ми такої помочі в тому часі потребували. Матеріально найбільше нам помагав дир. Ю. Колцуняк, бо він грошей нам не жалів, а також і проф. Голота був досить

щедрим. Знову ж інж. Яків Балабан був людиною скупюю, так ми відчули нераз із розповідей тих, що його знали. Одначе, ми обоє з Парадовським були їм усім дуже щиро влячними за їхні труди, охоту помогти та витрату часу й інколи цента, що було зв'язане з нашими мандрями по тій українській землі, що входила в склад Чехо-Словацької республіки.

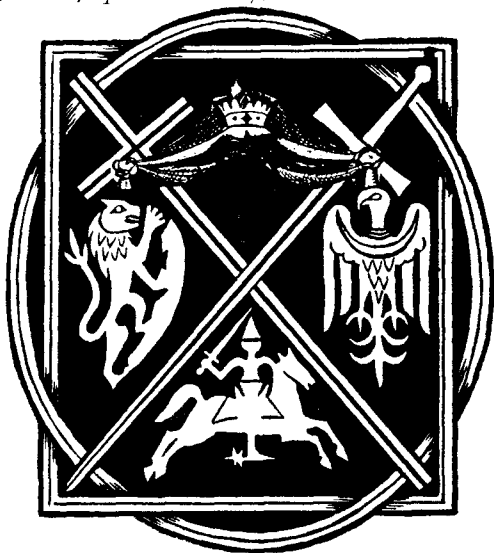
У ВАПЕНИКУ . . .

Опинившись в селі Капишова, в гостинному домі місцевого учителя, який нас сам запровадив до себе, ми тут трохи гостилися, трохи відвідували сусідні села-громади, бо учитель мав по тих селах своїх знайомих; деякі з них були українцями, інші словаками, а бували і такі то "русини", що з них користі для нас небагато, але і з ними ми стрічалися та готурили й, головне, ми всюди наче шукали за приятелями, за такими, що могли б своїми впливами над допомогти. Так відвідали ми села: Ладимирова, Крайна-Чорна, Кружлова, Доброслава й інші. Всюди нас гостили. Подекуди наші проводарі навіть не прозраджували, що ми не "тутешні", але де того було треба, то нас представляли учителям та місцевим священикам тощо, й так ми запізнавалися з тереном та з людьми, головно сільською інтелігенцією. Так слово-по-слові, село за селом ми нагромаджували багато знайомств, а також перед нами відкривалися ширші горизонти всяких можливостей та передбачених і непередбачених налії на краще.

Однієї днини, як ми перебували в гірському малому селі Свидничку, нам сказали, що в сусідньому селі, трохи вище в гори, при самім кордоні є село Вапеник і там є один український священик, бунувший січовий стрілець. Він має дуже впливову жінку-чешку і що там було б добре нам колись загостити. На жаль, якось так було, що з моїх супро-

водирів ніхто того отчика досі особисто не знав. Правда, дир. Колцуняк казав, що він чував про таке то прізвище, Глібовицький, але не знав навіть, чи то духовна особа, чи світська. Тож остаточно ми тут переночували й побули ще, мабуть, одну днину, а наступного дня нас четверо: дир. Колцуняк, учитель, Парадовський та я подалися аж до Вапеника пішки. Вибрались ми ранком і, мабуть, перед самим полуднем діпнялися по горах до Вапеника.

То була невелика громада, що мала свою “фару” — парафію та священика, який тут був наче цар-лев у самих вершках Карпат. Подальше до кордону було ще одне мале село Гавранець, і зараз за ним вже проходив кордон; а по другій стороні — по польській — були села: Тиланя та Гута Полянська. Так то ми опинилися в гостинному домі о. Глібовицького, у Вапенику.

ГЕРБ РОДИНИ СИДОРІВ-ЧАРТОРИЙСЬСЬКИХ

МОВНІ НЕПОРОЗУМІННЯ

Ця невелика громада Вапеник, що лежала вже майже при самому кордоні, стала для нас надією та пристановищем. Показалося в розмові, що о. А. Глібовицький — це бувший старшина Української Армії, з якою (мабуть, з частинами ген. Кравса) перейшов був поза Карпати й докінчив свої богословські студії. Одружився на багатій чешці й тут осівся, бо любив гори, та “пас” своє стадо, обслуговуючи вірних своєї парафії дуже добре й тим виробив собі тут повагу та пошану й любов серед місцевого населення та всієї околиці, що поширялася по тих вершках карпатських гір, у куточку Чехо-Словаччини, де проживали компактно масою самі українці, мова яких була дуже зближена до лемківського наріччя по тямтій стороні Карпат. Фактично, тут і там за Карпатами проживав один і той самий нарід, хоч мовно дещо різнився у своїх діалектах, бо населення, яке тут проживало тепер під адміністрацією чесько-словацькою, давніше перебувало (до першої світової війни) під мадярським пануванням, і тому ще й тепер бували на тих теренах помітні мадярські впливи, головню серед місцевої інтелігенції та почасти й поміж населенням, що в своїй подавляючій більшості було українське — не зважаючи на це, що якоїсь національної свідомості тут у тому часі не було, все ж ті люди називали себе “руснаками” в розумінню — українцями, а не москалями — тобто “русскими”. Таких, щоб себе називали “русскими”, я ніде не зустрічав, ані тоді, ані пізніше, коли вже дещо себе закліматизував.

Отець Глібовицький, розвідавши, хто то до них загостив, розпитував нас про все докладно, включно з нашим минулим та минулим наших батьків, і довідавшись, що я та сама особа, батька якого він дуже добре знав — поставився до нас обох, як рідний батько. Він прямо обняв мене та почав розповідати, що він знає нашу родину (бо хто ж би не знав Сидорів Чарторийських!), казав він, та доповняв свою розповідь тим, що сам він є недалеким нашим сусідою, бо походить з якогось присілка, що є біля Дулібів, гарного і свідомого українського села, мабуть, найбільшого в цілій Ходорівщині!

Так несподівано ми стали оба з Парадовським дорогими гістьми в о. А. Глібовицького, який в додатку запевнив мене, що він нас не випустить від себе без того, щоб не дати нам до рук бодай право на тимчасовий побут у ЧСР!

Директор Колцуняк вже наступного дня попрощав нас, побажав доброго успіху в науці, подякував також о. Глібовицькому, що перебрав на себе зобов'язок нам допомогти вистарати позволення на побут в ЧСР, та відїхав у свояси до Ужгороду, напроминаючи нас обох, щоб ми держали з ним зв'язок та давали вістку про себе і про свою долю.

Ми почали почувати себе справді, як гості, а не як утікачі, й, хоч не використовували свого "упривілейовано" становища в тій гостинній господі, яка була не лише гостинна, але й простора, а головне, своїм положенням надавала якоїсь поваги, мабуть, тому, що ми знали, що тут живе свідомий український греко-католицький священник із своєю панею, брат якої є в недалечкому повітовому містечку — Вижньому Свиднику — заступником "окресніго величі", тобто, заступником старости, і саме від нього залежатиме наша доля: ми маємо одержати позволення тимчасового побуту в ЧСР.

Понадто місцеве населення ставилося до свого пароха з надзвичайною ввічливістю та пошаною. Вони, ті місцеві люди здоровили свого пароха на кожному кроці по кілька разів денно, при кожній зустрічі. Такого щирого та кожночасного вітання своїх парохів, я ніде досі не стрічав, і це мені видавалося, що о. Глібовицький є тут напів-святою особою, якого з повагою і ми мусимо вітати та не відставати від місцевого населення нічим у своїй поведінці. Одначе о. Глібовицький давав нам відчуття свою велику прихильність і батьківську опіку, що ми не могли надто офіційно до нього відноситись, бо це було б неприродно.

Отець завжди розмовляв з нами на всякі теми. Головно, ходило йому докладно довідатися про дії ОУН на теренах Західньо Українських Земель. Ми розповідали, що могли, але ми ніяк не могли свободно висловитись про все, що самі знали, бо це до певної міри децю таки зобов'язувало до мовчанки, і тому ми багато справ, про які хоч знали, мусіли твердити, що ми про це, або те — не знаємо. Така наша постава була наскрізь правильна, бо ми захоували ту заповідь, яка казала нам "не говорити про справу з тим, з ким можна, але з тим, з ким треба"!

Парох, мабуть, відчував, що ми не все кажемо, що можемо сказати, або, що знаємо, одначе, ніколи не настоював на тому, щоб йому докладніше розповідати про засоби й способи боротьби з польською окупацією в Галичині, тобто на всіх Західньо Українських Землях, що в тому часі були під польським ярмом.

Вже проминуло кільканадцять днів, і ми нарешті розмовлялися про всякі теми: від подвигів українських армій до революційної акції ОУН, і так нам дві про-

минали й наближали нас до того остаточного вирішення нашої справи чехо-словацькими урядами. Пару разів ми всі четверо: отець, пані-матка, Теодор та я виїжджали підводою до Вижнього Свідника й там подавали прохання про “поволене побиту у Чехословенське Республіце”... Ми зазізналися особисто з різними високопоставленими особистостями в урядах. Не всі з них були нам прихильні. Наприклад, один, мабуть сам “староста”, був словак, але “мадярон” і ставився до нас не дуже прихильно і, коли б не брат нашої їмосці, то ми були б таки опинилися знову під ключем. Але брат нашої пані-матки таки поставив справу так делікатно та виразно, що ми, тобто я і Теодор, є споріднені з о. Глібовецьким, і ми не можемо бути трактовані як якісь неприятели ЧСР, але, як туристи й гості з сусідньої країни... Це помогло настільки, що нас відпустили знову під опіку о. Глібовицького до його “теремів”; але й сама справа з нашим побутом далеко не посунулася.

Приїхавши додому, ми оба з Парадовським були трохи посумніли, бо знову вирінали якісь труднощі, про які в хаті розмовляли, і так виглядало, що надії є, але якісь дуже маленькі . . .

— Миколю, — каже одного разу пані їмосць. — Ти нічим не “гризися”, ми з отцем зробимо, щоб ви **оба тут** осталися... Ви оба ще цього року будете в Празі і будете студіювати... Я говорила з своїм “братром” і він мене запевнив, що ви оба отримаете “престімії” (тимчасовий) **побут** . . .

Це мене справді дуже розвеселило і надало знову віри, що ми не пропадемо! На нашу розмову прийшов сам отець та взяв мене наче в обійми і сказав:

— Я полюбив вас обох, як своїх дітей! Моя пані також вас полюбила. Ми маємо обов’язок, як люди і як українці, вам допомогти. Моя пані, як бачите,

вже говорить трошки по-українськи і вона українців любить і рада б вам обом допомогти. Альойз (так називався брат нашої пані-їмосці) — продовжував о. Глібовицький, — запевнив нас обох, що ми наступного тижня ще раз зустрінемося там у Свиднику і як там не отримає позволення побуту для вас обох, то негайно сідаємо там в авто і їдемо до Бардієва і там справу вирішимо відразу на місці без ніяких труднощів, бо там Альойз має впливового лґиятеля, який займається такими справами... — докінчував наш парох, і ми все те сприймали до серця та числили дні, коли то ми знову поїдемо до Свидника.

В міжчасі наступного дня дружина священика десь вибралася на відвідини своїх сусідів, а нам казала передати таке доручення своїй слугі Марійці: “Хай Марійка розпалить та наставить гріти і варити що треба і, щоб дбала, щоб не погас вогонь, бо як я прийду додому, то потребуватиму вогню в кухні...”

Після тих припоручень їмосць відійшла, а ми обоє з Теодором осталися на приходстві, бо отець також пішов відвідати хворого в селі. Незабаром прийшла слуга Марійка й почала розпалювати в печі, все так, як ми їй переказали. Вогонь горів, а Марійка десь побігла собі... Показалося, що вогонь в печі починає погасати, бо Марійки не було й ніхто не докладав більше дров до печі. За декілька хвилин надійшла знову Марійка й я, пам'ятаючи доручення, попросив їй такими словами: Панно Марійко, казала пані, щоб ви докинули до пічки дров, щоб був вогонь, бо пані буде потребувати щось ще варити . . .

— Що?.. Що-же?.. Ай, ая-яй, що вони гварять!.. Що вони гварять, ой-йой! — і Марійка вноги та з хати, а я остався неначе мене хто з підводи скинув.

Ні в сих, ні в тих... На це все ще й Теодор вийшов з другої кімнати й почав мене випитувати, що сталося?

— Чи ти, — каже Теодор, — десь не хотів Марійки щипати, чи що таке?.. Чого вона так щось наговорила й втекла з хати?

Я ніяк не вмів пояснити цього вчинку Марійки і її реакції, але точно повторив Теодорові, що я сказав; а до речі, він вже ж чув сам мої слова до неї сказані.

— Ти більше нічого їй не сказав? — випитував мене Парадовський.

— Ані слова! Сам не розумію, чи вона приглуховата й не чула та не розуміла моїх слів, чи що таке, — ніяк не розумію. Але, чекай, ось іде вже пані і я все їй розповім що сталося.

Не докінчив я тих слів, коли наша пані вступила в хату, а я в своїй доброті почав розповідати слово в слово те, що сказав був Марійці. Пані розкрила руки й почала на повний голос сміятися так, що аж їй сльози на обличчя спадали, і я попав у якусь етичну паніку... Мені здавалося, що тут або ті люди мене не розуміють, або хочять з нас трохи посміятися лише тому, що ми з іншої країни.

Ще довго розносився сміх нашої пані, як саме надійшов о. Глібовицький, якому я вже нічого не розповідав, бо боявся, щоб знову не наробити якоїсь нетактовности; я бо відчував, що тут щось криється в моїх словах, але не міг взанти, що саме і де та котре слово викликає в них такий сміх і встид, бо я відчув, що Марійка, як тікала з хати, то виглядало, неначе вона встидалася поглянути мені в очі. Мене виручила сама дружина нашого отця. Розповіла йому докладно тими самими словами, які я виповів їй, коли вона появилася в хаті... Й, надиво, отець також почав сміятися так голосно, що

аж йому окуляри злетіли на долівку, а ми оба з Парадовським не знали, що маємо робити: чи сміятися враз з ними, чи тікати геть з хати. Мені вже того якось було так багато, що я також вибух голосним сміхом і потягнув до того сміху ще й Парадовського й ми усі сміялися пару хвилин, аж поки остаточно не прийшло вяснення.

О. Глібовицький виразно почав вяснювати, що тут ніхто не винен, бо “Микольо” висловився дуже гарно і виразно по-українськи. Знову ж Марійка також добре це зрозуміла, що слово “пічка” — це сороміцьке слово, яке тут у такому розумінні вживається . . .

То ж все це нас погодило, а я вибачався перед усіма ще й ще, що так непотрібно наробив такої саламахи в господарстві нашого пароха лише тому, що не знав тих мовних подібностей. Все завинили мовні перешкоди — сказав о. Глібовицький. Ми ждали на Марійку, щоб і їй те все вяснити; а я обіцяв і її перепросити, але Марійки не було. Вона прийшла до хати дуже інкогніто, щоб я її не побачив, і все те розповіла своїй пані-їмосці . . .

Хоч ті мовні труднощі були яби виправлені, то всеодно Марійка за весь час нашого там перебування вже мені більше в очі не подивилася!

МАЄМО ДОЗВІЛ НА ПОБУТ . . .

Серед певної напруги, яка наставала в справі остаточного виклопотання для нас обох бодаї тимчасове позволення на побут у ЧСР, дні минали й настала неділя. Ми вислухали Служби Божої, що їй відслужив о. Глібовицький, висповідались та запричащались, і після обіду помандрували трохи по полях, городах і сусідніх осадах, щоб “провітритися” та побачити трохи ту околицю, що серед карпатсь-

ких гір творила клаптик вільного терену для нас.

Під час таких проходів ми натрапили на пару гарних жидівських дівчат, що тут перебували, чи лише прийшли звідкіля й почали з ними розмову. Ми — хлопці молоді, а такі ж були й ті жидівочки. Парадовський відразу пірнув у розмову та жарти, а я нагадав собі наше положення, і відчув потребу мовчати, або віддалитися від того гурту веселих дівчат, бо ми не знали місцевої говірки, ані не знали по-черськи, ні по-словацьки, і це могло б нас дуже швидко прозрадити, а з того могли б постати непередбачені неприємності для нас.

Щоб відвернути від розмови друга Теодора, який почав з жидівочками розмову, й, побачивши труднощі в порозумінні, він відразу перейшов на німецьку мову й вів далі свої “хи-хи-хи”! Це мене трохи розсердило, бо я вже мав досвід, до чого може завести його розмова на мові німецькій, тож я почав по латині: “Пуелля маля ест!” (дівчина є погана!) — і так дивився злобно на Теодора, що той зрозумів мене і таки перестав розмову та скоро оставив гурт тих розпещених дівчат. Ми пішли знову в напрям нашої “фари” — проборства.

Щойно тепер ми обоє обмінялися трохи різкими словами, бо Теодор був злий на мене за те, що я йому перебивав розмову та не дав “по-культурному поговорити”, — а я знову ж доказував йому, що його та “культурна” розмова могла нас завести до в’язниці, а я того вже ніяк не хотів і тому кричав, що “пуелля маля ест!” — кажу.

Наступного дня, в понеділок, о. Глібовицький враз із пані-маткою та з нами обома вибрався в подорож до Свидника, а потім ще до якогось містечка, де ми остаточно “позбирали” всю фімалію на-

шої пані-їмосці й того ж самого дня, при помочі тих панів, що були — один з них братом, другий — кузином, а ще третій швагром нашої їмосці — й вони без труднощів обговорили справу з нами, позабирали наші короткі неначе то “життеписи”, на яких ми підписувались і казали нам знову вертатися домів.

Так ми і зробили. Але вже у вівторок ми поїхали знову там, де нам було вказано, тобто до Бардієва і тут, після обідньої пори, ми оба одержали “Прозатімні поволені побиту в ЧСР” — тимчасовий дозвіл на побут у ЧСР.

Радості не було меж! Пані Глібовицька wraz з своїм чоловіком, отцем, нас обіймали та цілували, а ми, як ті когутики, сміялися з радости та вже в душі готовилися до виїзду в глиб Чехії, — до “злате Праги”, про яку ми вже чимало наслухалися: що там є багато наших українців, наших вояків, а навіть генералів... Це все нас полонило й дуже захочувало вже чимскоріше виїжджати до тієї далекої і “золотої” Праги. Це ж нічого дивного, нами так довго обмотувано всякі кути на тих чудових горах, що ми вже були помучені й вичерпані й наша терпелівість, як молодих людей, була на волоску: або побут — або тікати далі й без побуту!

Отець Глібовицький порадив нам гарно відпочити, набрати сил і трохи той свій досвід упорядкувати, щоб ми знали, що маємо говорити та де й куди їхати?.. Стало на тому, що о. Глібовицький порозшукував пару різних адрес і їх нам старанно попереписував та казав, як зайде потреба — заходити на ті адреси й, покликуючись на його окремого листа, неначе “залізного”, якого ми також одержали, — слухати порад тих людей, що є там на місці, а вони чейже нас не проженуть від себе, але допоможуть . . .

Так пробули ми в наших добродіях у Вапенику ще два дні, і в четвер ранком нас відставили до автобусової станції. На дорогу дали відповідну суму грошей, понаписували латинкою, що і де говорити, якщо купуватимемо квитки на потяг, поблагословили нас, а ми подякували сердечно та обіцяли писати — а дякувати було за що! Так опинилися в автобусі, а ним далі до станції у Бардієві. Звідси поїхали до Пряшева, тут пересіли на інший поїзд і ним далі в дорогу.

Минаючи гарні краєвиди гористої країни, її міста й села, ми за весь респток дня та ночі опинилися аж в Брні, що є столицею Моравії. Тут постояли деякий час і знову рушили та їхали прямо безперервно аж до столиці ЧСР — Праги. Приїхали ми до тієї старої столиці перед полуднем. Не зважаючи на те, що ми мали зі собою адреси, нам довелося трохи повештатись, то сюди, то туди, нім ми добилися до означеного місця: а це до вулиці Вазова 23, яка була недалеко від Карлового Мосту — як нам видавалося, але фактично, та вулиця була ближче до моста Легії. Ми у тих сторонах висіли з трамваю та трохи покрутилися по широких вулицях; наблизилися до Народного Театру, який стояв на широкій вулиці, недалеко від мосту, та вулиці Надбережній, отже, майже на розі. Там ми проходжувалися, наче справжні пражаци, й почали розпитувати за вулицею, якої ми потребували. Нам не забрало багато часу на розпити, бо показалося, що чехи нас добре розуміли, за чим ми питали, дуже чемно показували куди нам треба йти.

Можливо за пів години нашої “крутанини” ми таки допиталися та прийшли на місце. У тім будинку містилася Українська Громада в ЧСР. Її члени — це майже на сто відсотків вояки різних українських військових частин, що тут опинилися після нашої невдачної Національної Революції; у наслідок чого багато українських військових частин опинилися були в молодій, але одночасно гостинній державі — Чехо-Словацькій Республіці, в склад якої входили також землі нашого Закарпаття, як автономна частина . . .

Пригадую собі, що ми в тому часі нашого приходу не застали тих осіб, до котрих ми мали звернення, лише якихсь інших людей, що там перебували випадково, або, можливо, що там мешкали в сусідних кімнатах. Ми мали спрямування до д-ра Миколи Галагана, голови Української Громади в ЧСР, а застали якогось п. Шаяна і ще пару інших осіб, яких прізвищ вже не пригадую і не можу тут навести.

Ми привіталися і почали розмову. Ті панове скоро пізнали, що ми не з “цього світу”, але мовчали, лише на наше запитання, чи застали тут д-ра Миколу Галагана, казали, що він прийде аж у вечорі, але, що незабаром прийде сюди скарбник УГ п. Василь Пакош.

Ми ждали й при тій нагоді дещо розповідали, а ще більше слухали, бо ми новики й нам мовчанка — золото . . . “Не говори про справу з ким можна, але з ким треба!”

АВТОР (X) - УЧЕЊЬ ГР. КАТ. МАЛОЇ ДУХОВНОЇ
СЕМІНАРІЇ У РОГАТЦІНІ, 1934 Р.

**МОЯ МАТИ – АКВІ ЛЕНА З ПРАВНУКАМИ
В УКРАЇ НІ ВЕСНА 1969 (95 літ!)**

... В ОСТАТНІЙ ДОРОГУ... ПОХОРОН МОЄЇ МАТЕРІ
ВЕРЕСЕНЬ, 1969. (У К Р А Ї Н А)

